ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

TEMMUZ 1998 FİYATI: 500.000 TL (KDV DAHİL)

Dünden Bugüne 1908 Devrimi

İttihatçıların Osmanlı Birliği Anlayışı

Tarihçinin Mutfağı

İzmir Körfezi'nde Gemi Kazaları

Aile Arşivleri ve Şehir Tarihçiliği

İLAN-I HÜRRİYET'İN 90. YILDÖNÜMÜ

55

EDİTÖRDEN

SUNUŞ

Tarihini en çok günlük politika malzemesi olarak kullanan ya da tarihini en çok tartışmak zorunda kalan toplumlardan biriyiz. Fransa Ulusal Meclisi'nin 1915'te Ermeni soykırımı yaşandığına dair bir yasayı onaylaması da yine tarih tartışmalarına yol açtı. Yükselen tepkilerin sanırım en kayda değeri, yasalarla tarih yapmaktan vazgeçilmesi ve tarihin tartışılmasının tarihçilere bırakılmasıydı. Ancak bunun da gereklerini yerine getirmek gerekiyor. Bunların da başında, 1915 olaylarını soykırım olarak nitelendiren kitapların üzerindeki yasağı kaldırmak, "Ermeni soykırımı olduğuna dair iddiada bulunmayı" suç sayan kanun tasarısını Meclisten geri çekmek ve Osmanlı arşivlerini bütünüyle açmak geliyor. Umarız bunlar da en kısa zamanda gerçekleşir ve bugün her iki tarafın da yaptığı gibi basit bir tavır açıklamanın dışında, iki tarafın kaynaklarına dayanan gerçek araştırmaların önü açılır.

Tarihin bu kadar çok tartışıldığı bir toplumda yaşamamız tarih dergiciliğinin görevlerini de arttırıyor. Bunların arasında, dergiyi daha çok okuyucunun ilgisini çekecek bir hale getirmek de geliyor. *Toplumsal Tarih*'in elinizdeki sayısıyla başlayan biçim ve içerik değişikliklerini bu yönde bir çaba olarak da nitelendirebilirsiniz.

İçeriğe ilişkin yenilikler arasında, her ay bir tarihçiyle yapılan sohbetlere dayanarak hazırladığımız "Tarihçinin Mutfağı" ve Ephemera Derneği'yle işbirliği içinde hazırladığımız "Ephemera" sayfalarını sayabiliriz. "Tarihçinin Mutfağı", "Ephemera", "Kitabiyat" ve "Not Defteri" her sayımızda yer alacak olan başlıklar.

II. Meşrutiyet dosyamız beklediğimizden kabarık olunca dosyanın bazı yazılarını gelecek sayıya bırakmak zorunda kaldık. Bunların arasında Katerina Bura'nın "1908-1918 Seçimleri ve Rum Milletvekilleri" ve Osman Köker'in "Meclis-i Mebusan'da Zina Tartışması" başlıklı yazıları da var.

Okuyucularımız *Yerel Tarih* dergisinin 3. sayısını yine dergimizin poşetinin içinde bulacaklar.

Gelecek sayıda buluşmak üzere...

OSMAN KÖKER

Konstantinos A. Vakolopulos.
Neoturkl ke Makedonya: 1908-1912,
Selanik. 1988.

Aylık Dergi
Temmuz 1998 Sayı: 55 Cilt: 9
Sahibi
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına Orhan Y. Siller
Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol
Danışma Kurulu
Mete Tunçay, Ayşen Anadol, Halil Berktay, Edhem Eldem, Çağlar Keyder, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak
Teknik Sekreter
Osman Köker
Grafik Tasarım
Melis Tuncay
Görsel Yönetmeni
Cengiz Kahraman
Uygulama
Saliha Bilginer
Düzelti
Nurettin Pirim
Abone
Meltem Yeyin
Yapım
Tarih Vakfı
Baskı
Numune Matbaacılık
Dağıtım
Biryay
Adres
Barbaros Bulvarı,
Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi 80700
Beşiktaş-İstanbul
(212) 227 37 33 - 34 227 46 33 - 34
(212) 227 37 32 (faks)
Ankara Temsilciliği
Ülkü Özen (0312) 426 16 54
Abone Koşulları
Altı aylık (yurtiçi) : 3.000.000 TL.
(yurtdışı) : 35 US$
Cilt Satışı
1 cilt (yurtiçi) : 3.500.000.-TL.
(yurtdışı) : 40 US$
Yurtdışı fiyatlarına gönderi ücreti dahildir.

Dünden Bugüne 1908 Devrimi 4

Dr. Aykut Kansu *24 Temmuz'da 90. yıldönümünü yaşayacağımız 1908 Devrimi'nin genel bir tablosunu çizen yazısında, Devrimin Cumhuriyet dönemindeki etkilerini de değerlendiriyor.*

Mayıs-Eylül 1908 Belgelerine Göre İttihatçılarda Osmanlı Birliği Anlayışı -I 12

Orhan Koloğlu *arşivlerde yaptığı çalışmada, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Devrimi'nin öncesi ve sonrasında farklı dinsel ve etnik gruplara yaklaşımına dair belgeler sunuyor.*

İttihat ve Terakki'nin 1909 Kongresi 20

Dr. Ahmet Mehmetefendioğlu *1908 Devrimi'nden dokuz ay kadar sonra patlayan 31 Mart olaylarının ardından ortaya çıkan siyasal tabloyu ve İttihat ve Terakki'nin ikinci kongresini inceliyor.*

EPHEMERA 30

Ephemera Derneği *ile işbirliği içinde hazırladığımız sayfamızın bu ayki konusu Meşrutiyet kartpostalları.*

Nöbetçi Kulübeleri 33

Aynur Çiftçi *19. yüzyıldan itibaren karakolların ve sarayların önünde ve önemli diğer noktalarda kullanılmaya başlanan nöbetçi kulübelerini ele alan yazısında bu kulübelerden günümüze kalan örneklere de yer veriyor.*

Trablusgarp Savaşı Sırasında Körfeze Döşenen Mayınlara Çarpan Gemiler İzmir Körfezi'nde Gemi Kazaları - I 37
Sabri Yetkin 1911 yılında İtalyan çıkarması tehlikesi karşısında İzmir Körfezine döşenen mayınların neden olduğu feci gemi kazalarını, gazetelerinin olayları nasıl verdiğine dair örneklerle aktarıyor.

TARİHÇİNİN MUTFAĞI 47
Doğan Kuban: Öğretirken Öğrenmek
Osman Köker Prof. Doğan Kuban'ın konuk olduğu toplantıyı aktarıyor.

Aile Arşivleri, Şehir Tarihçiliği ve Kültürel Değeri 51
Dr. Turan Akkoyun hemen her evde bulunan aile albümlerinin araştırıcıların kullanımına sunulmasının önemine dikkat çekiyor.

Birinci Türk Neşriyat Kongresi 55
Kültür İthali ve Çeviri
Şehnaz Tahir 1939 yılı mayıs ayında düzenlenen ve genç Cumhuriyet'in kültür yaşamında önemli etkileri olan Birinci Türk Neşriyat Kongresi'ni ele alıyor.

KİTABİYAT 59
Geleceğin Müzayedelik Kitapları
Necdet Sakaoğlu sessiz sedasız yayımlanan beş kitaba dikkat çekiyor.

NOT DEFTERİ 64
Bilal Şen Toplumsal Tarih*'in 50. sayısında yayımlanan, Aralov-Yunus Nadi görüşmesine dair makalesine yeni notlar gönderiyor.*

Dünden Bugüne 1908 Devrimi

Dr. AYKUT KANSU
Orta Doğu Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü öğretim üyesi

1908 Devrimi sonrası bir çeyiz sandığından ayrıntı: "Hürriyet Kahramanları" Niyazi ve Enver beyler.
Tarih Vakfı Arşivi

1908 Devrimi sonrası kullanılan bir kuşak: Müsavat (eşitlik).
Ethem Eldem koleksiyonu

1908 Devrimi'nin bu yıl 90. yıldönümü. Türk tarihçileri olarak çağdaş Türkiye'nin temellerinin atıldığı 1908 Devrimi'nin tam olarak ne anlama geldiğini, üzerinden neredeyse tam bir yüzyıl geçmiş olmasına rağmen, hâlâ hakkıyla anlayabilmiş ve açıklayabilmiş değiliz. Doğal olarak, klasik tarihçiliğimizin sunduğu anlatım çerçevesinde, 1908 yılında meydana gelen olayların oldukça kapsamlı bir kronolojisini ve "İkinci Meşrutiyet" dediğimiz dönemin üstünkörü bir siyasal tarihini elbette biliyoruz; fakat tüm bu olaylar zincirinin Türkiye'nin ekonomik, siyasal ve sosyal hayatında son derece önemli bir dönüm noktası olduğu gerçeği üzerinde yeterince durmuyoruz.[1] Türkiye tarihi açısından 1908 Devrimi'yle önemli bir dönüşümün gerçekleştiğini ve bu dönüşüm sürecinde bugüne kadar geçirdiği çeşitli bunalımlara rağmen bu devrimin "kalıcı" olduğunu düşünürsek, 90 yıl önce Türkiye'nin geçirmiş olduğu devrimin nitelikleri üzerinde, kısa da olsa, tekrar düşünmenin ve bazı noktaları tartışmaya açmanın gereği kendiliğinden ortaya çıkıyor.

İLHAM KAYNAĞI: 1789 FRANSIZ DEVRİMİ

1908 Devrimi bir anlamda "geç kalmış" liberal bir devrimdi. 18. yüzyılın sonunda Fransa'da başlayan ve dalga dalga önce Avrupa'nın diğer ülkelerine, sonra da dünyaya yayılan özgürlükçü düşüncenin sonucu olarak ortaya çıkmış bir dönüşümün halkalarından biriydi. 1905'te Rusya'daki devrimin ardından 1906'da İran'da gerçekleşen ve mutlakıyetçi, otokratik rejimlere karşı çıkışı simgeleyen devrim çabalarından da konjonktürel olarak hayli etkilenmiş olmasına rağmen 1908 Devrimi'nin esas ilham kaynağı 1789 Fransız Devrimi'ydi.[2] Bu etki öylesine güçlüydü ki, 1908 Devrimi'nin sloganları bile 1789'daki özlemlerin aynısıydı: "Hürriyet, Müsavat, Uhuvvet" –yani "Özgürlük, Eşitlik Kardeşlik" ya da Fransızca orijinaliyle, "Liberté, Égalité, Fraternité." Bu sloganlar devrimci hareketi örgütleyen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hazırlattığı ve Makedonya'daki devrim taraftarı her evde devrim günü sokaklara çıkarılmak üzere saklanan bayraklara işlenmişti ve devrimcilerin neyi amaçladıklarının en açık ve seçik deliliydi.[3] Hem devrimin ilk heyecanlı günlerinde, hem de Meclis için yapılan seçimlerde bu sloganlar yalnızca Türkler tarafından değil, bu yeni ve özgürlükçü düzende kendilerine saygın bir yer edinerek birinci sınıf vatandaşlık haklarının hepsinden yararlanmak isteyen tüm yurttaşlar tarafından büyük bir inançla tekrarlanacaktı.

Bu özgürlükçü özlem her ne kadar söylem düzeyinde demokratik, sosyal demokrat veya sosyalist özlemlerle benzeşse de öz itibariyle liberaldi –yani Türkiye'de siyasette rol oynamak isteyen ve ekonomik haklarını liberal bir hukuk düzeni içeren bir anayasal çerçevede garanti altına almak isteyen burjuva sınıfının istemlerini ön plana çıkarmaktaydı. Bunu göz ardı eden ve "devrim" sözüyle yalnızca sosyalist veya komünist devrimi anlamaya eğilimli kimseler açısından Türkiye'deki 1908 Devrimi doğal olarak şüpheyle karşılanan ve dolayısıyla kötülenen bir olay olmaya bugün de devam ediyor.[4] Yalnız şunu hemen belirtmek gerekir ki, her ne kadar 1908 Devrimi Türkiye'deki burjuvazinin ekonomik, siyasal ve sosyal haklarını öncelikli olarak savunan ve bu savunmayı hem mutlakıyetçi devlete, hem de kendisini teh-

dit edebilecek diğer sınıflara karşı yapılan bir hareket olsa da, söylem düzeyinde ve yeni egemen ideolojinin oluşumunda, eski düzenin ideolojik söyleminin tam tersine, ilerisi için başka sınıflar tarafından da –muhtemelen kendisine karşı– kullanılabilecek öğeler içermekteydi ve bu anlamda "evrensel" değerler taşımaktaydı.

"TEBAA"DAN "VATANDAŞ"A

Bu evrensel değerler içinde uzun vadede en önemlisi doğal olarak ülkede yaşayan herkesin "tebaa" konumundan çıkarılarak "vatandaş" ya da "yurttaş" konumuna getirilmesiydi. Herkesin yasalar önünde eşit olması 1908 Devrimi'nin önde gelen prensiplerinden biriydi. 1908'den önce Türkiye'de bir arada yaşayan etnik gruplar toplu olarak devlet karşısında "tebaa" konumundaydı ve devlet yönetimini elinde tutan grubun karşısında ikinci sınıf insan konumundaydı. Yalnızca devleti yönetenlerle yönetilen tüm tebaa arasında değil, tebaanın kendi arasında da modern devlette var olması mümkün olmayan farklılaşmalar mevcuttu. Örneğin Arnavutlar gibi bir etnik grup sırf etnik özelliğinden ötürü vergi yükümlülüğünden muaftı. Gayrimüslim olarak sınıflandırılanlar askerlik yapma hakkından yoksundu. Modern bir devlette olması söz konusu bile edilemeyecek bir şey –devlet tekeli dışında özel ordu kurma ve besleme işi– ülkenin doğusundaki Kürt beylerine mutlakıyetçi devlet tarafından tanınmış bir ayrıcalıktı. "Hamidiye Alayları" olarak bilinen bu özel ordular yöre halkı arasında korku salmıştı. Kısacası, modern devlet vasfı taşımayan bu mutlakıyetçi yönetim altında yaşayan tebaa, herkesin aynı hukuk düzenine tabi olmadığı bir düzende hem kendilerine, hem de başkalarına karşı yapılan haksızlıklar karşısında oldukça çaresiz bir biçimde yaşamaktaydı. 1908 Devrimi ile birlikte eski düzenin bu modern olmayan hukuk anlayışı terk edilerek yerine herkesin birinci sınıf vatandaş olduğu bir anayasal düzen getirilmeye çalışıldı. Belki de 1908 Devrimi'yle birlikte Türkiye'de yaşayanlar, özellikle de "azınlık" olarak tanımlanan gruplara dahil olanlar, ilk defa olarak birinci sınıf vatandaş olmanın gururunu, kısa da olsa, yaşama fırsatını elde ettiler.[5] Türkiye tarihinde ilk –ve belki de son defa olarak– farklı etnik kimlikleri olanlar eşit haklardan yararlanmak amacıyla bir araya gelip önlerini tıkayan eski devleti tüm üstyapı kurumlarıyla birlikte tarihe gömmek istediler. 1908 yılına yaklaşırken ve Devrimden sonraki birkaç yıl içinde o zamana kadar görülmediği ölçüde ve mutlakıyetçi devletin ve eski rejimden çıkarları olanların tüm kışkırtmalarına rağmen toplumun hemen hemen tüm katmanlarından ve farklı etnik gruplardan oluşan bir koalisyon var olan devlet yapısını yıkmak üzere çaba harcadı. Yapılan, eski bir devlet düzeninin yıkılmasıydı, devletin kurtarılması değil.

1908 yılına yaklaşıldığında, imparatorluk sınırları içindeki hoşnutsuzluklar artık devletin baş edemeyeceği boyutlara ulaşmış bulunmaktaydı. Makedonya'da 1903'teki İllinden Ayaklanması'ndan beri tam anlamıyla sağlanamayan "huzur"

Bir Meşrutiyet kartpostalı: "Kanun-ı Esasi'nin ilanından sonra Hürriyet, meydan süpürgesiyle sokakları hafiyelerin, dolandırıcıların vücudlarından tathir ediyor (temizliyor). Mütir Paşa Bükreş'ten Dersaadet'i seyrediyor. Paraları darcayb edenler (ceplerine bulıranlar) vapurlara kaçıyor. Kaçmayanlar deliğe giriyor."
Turgut Çeviker, *İbret Albümü 1908*, İstanbul, 1991

Kanun-i Esasi'nin II. Abdülhamid tarafından onaylanmasına ilişkin irade-i seniyye.
Salname-i Devlet-i Aliyye-yi Osmaniye, 1910

Konya'da vilayet önünde Meclis-i Mebusan'ın açılışı nedeniyle yapılan toplantı.
Tarih Vakfı Arşivi

1906 yılından itibaren Anadolu'da da bozuldu.[6] Huzuru bozan, "ağır" olarak nitelenen, ama aslında nedeni "haksızlık" olan vergilerdi. Devletin bütçe açığını kapamak amacıyla 1906 yılı başında koyduğu yeni vergiler bir anlamda bardağı taşıran son damla oldu. Ayaklanmayı örgütleyen varlıklı sınıfların vergiyi ödeyememekten doğan bir sıkıntıları tabii ki yoktu, ama, yoksulların da bu kavgada desteğini sağlamak amacıyla, yeni vergilerin halk arasında yıkım yarattığı iddiası –hiç olmazsa yoksul kitleler göz önüne alındığında– gerçekliğin bir parçası olarak rahatlıkla kullanılabilirdi. Nitekim kullanıldı ve başarılı oldu.[7] Ancak, vergi ayaklanmalarının bundan çok daha önemli bir boyutu daha vardı. O da, temsil sorununu gündeme getirmesiydi. Artık vergi yükümlüleri, hangi sınıftan olursa olsun, hangi vergilerin konacağı kendi rızaları alınmadan, ne miktarda alınacağı kendilerince onaylanmadan ve nereye harcanacağı bilinmeden vergi vermek istemiyordu. Devlete karşı yürütülecek bir yıkım hareketinde bundan daha doğal ve etkili bir mekanizma düşünülemezdi. Eğer vergi ayaklanmaları başarıya ulaşırsa devlet aygıtının çarkları dönmez hale gelebilirdi. Pratik yönden çok anlamlı ve amaçları açısından son derece tutarlı olan bu hareketin soyut düzlemde "temsil sorunu" olarak adlandırılabilecek "halk"ın yönetime katılması sorunu ile bağlantısı son derece açık bir biçimde ortaya atıldı. Halkı devletin adaletsiz uygulamalarına karşı ayaklanmaya çağıran bildirilerden birinde açık olarak bu ortaya konulmaktaydı: Kişiler devlet katında temsil edilmeden, yani serbest seçimler sonucu oluşturulacak bir meclis toplanmadan artık kimse vergisini vermeyecekti.[8] Kısacası, verginin meşruiyeti özgürlükçü düşüncede son derece açık bir biçimde tartışıldığı şekliyle ortaya çıkmıştı –temsil mekanizması olmadan devlet kimseden vergi toplayamazdı. Fransız Devrimi'ni ateşleyen sorunlardan biri ve belki de en önemlisi yine aynı şekilde meşruiyeti sorgulanan vergilerdi.

"Devrimi yapanlar, bunu gerçekleştirip mutlakıyetçi yönetimi devirdikten sonra ne yapacakları bilmiyorlardı" tarzı iddialar Türk tarihçileri arasında nedense 1908 Devrimi'ni kötülemek için çok sık başvurulan yollardan biridir. Halbuki hem olayların akışına, hem de Devrim'den önce ve sonra söylenenlere yeterince kulak verilirse görülür ki amaç *yalnızca* meşruiyetini toplumdaki farklı sınıflar katında yitirmiş olan devletin yıkılması değildi. Yıkılanın yerine ne konulacağı da düşünülmüştü.

Toplumdaki adaletsizliklerin ve haksızlıkların kaynağı olarak, var olan mutlakıyetçi rejim eleştirilmekte ve bunun özgürlükçü temsil mekanizmalarına dayanan "modern" bir yapıyla değiştirilmesi öngörülmekteydi. Bu "liberal demokratik" yapı, "meşruti monarşi" ya da daha radikal bir biçimde "cumhuriyet" şekliyle gerçekleştirilebilirdi. Devrim'in hem öncesinde, hem de sonrasında sorumlu konuma gelenlerden Enver Bey (sonra Paşa) daha Devrim'in doğru dürüst başarıya ulaşıp ulaşmadığının kuşkulu olduğu ilk günlerde İttihat ve Terakki adına yabancı basın mensuplarına verdiği demeçte açıkça amaçlarının bir kurum olarak mutlakıyetçi monarşiden kurtulmak olduğunu ve Padişah'ın ancak Kanun-ı Esasi hükümlerine uyduğu takdirde Cemiyet tarafından desteklenceğini söylemekte hiçbir mahzur görmemekteydi.[9] Yabancı basın da monarşinin sonunun ne zaman geleceğini tartışmaya açmıştı. Tabii ki böylesine radikal bir değişiklik için İttihat ve Terakki'nin kurmuş olduğu koalisyonun çok güçlü olması gerekiyordu ve bu koalisyonun çok güçlü olmadığının İttihat ve Terakki farkındaydı. Daha Devrim'den önce, işbirliği yaptıkları gruplardan birinin –Prens Sabahaddin'in başında olduğu Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsi Cemiyeti'nin– amacının kendi amaçlarıyla aynı olmadığını anlamışlar ve Devrim başarıya ulaşır ulaşmaz Prens Sabahaddin'in kendisini Devrim'i gerçekleştirenlerden biri olduğu iddiasını kamuoyunda ısrarla yalanlamışlar ve Prens Sabahaddin ve Mizancı Murad gibi, gerçek amaçlarının birkaç yıla kalmadan ne olduğunun tam anlamıyla ortaya çıkmasını beklemeden koalisyonun kendileri açısından çürük gördükleri kısımlarını safdışı bırakmayı tercih etmişlerdi.[10] Bu, doğal olarak, tutarlılık adına

sağlam bir adım olmakla birlikte, Abdülhamid aleyhtarı cephenin zayıflaması anlamına gelmekteydi. Nitekim, 1908'den sonraki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin anayasal sorun hakkındaki görüşlerine bakarsak, kısa ve orta vadede saltanatın ortadan kaldırılması konusunun zamana bırakıldığını görürüz. Fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, saltanatın, diğer meşruti monarşilerde de olduğu gibi, içinin boşaltılarak yalnızca görüntüsel bir şekle sokulması çabalarını 1908 yılının ağustos ayından beri ısrarlı bir biçimde sürdürdüğünü görmekteyiz. Artık Padişah'ın kabine üyelerini atama yetkisi kesinlikle olmayacaktı. Bu konuda daha ilk günden beri ısrarlı olan Cemiyet liderlerinin hem Ağustos 1908'de, hem de Şubat 1909'da sebep oldukları hükümet bunalımlarını ve mutlakıyetçi rejimin belirleyici unsurlarından biri olan hükümet üyelerini bizzat atama ve azletme yetkisini savunan Kâmil Paşa'yı iktidardan bu nedenle düşürdüklerini hatırlamakta fayda var. Rejimin niteliğini belirleme anlamında son derece önemli olan bu prensip yüzünden Nisan 1909'da aralarında Prens Sabahaddin ve Kâmil Paşa'nın da örgütleyici olarak bulundukları bir karşı-devrim hareketi ortaya çıkacak ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ancak kurduğu yeni bir koalisyonla bu karşı-devrim teşebbüsünün üstesinden gelebilecekti. 1909 yılında 1876 Kanun-ı Esasisi üzerinde yapılan değişiklikleri bu açıdan değerlendirirsek görürüz ki, anayasal düzen hukuki açıdan tamamen meşruti monarşi haline getirilmiştir. Yani Padişah'ın siyasette törensel rolü dışında hiçbir rolünün kalmadığı bir düzen kurulmuştur.[11]

"CUMHURİYET"E ÖVGÜ

Nihai amaç olan "cumhuriyet"in kurulması, yani saltanatın tümüyle ortadan kaldırılması ve liberal demokratik yönetimin "ideal" şekli olarak görülen anayasal düzenlemenin gerçekleştirilmesi için egemen ideolojinin içeriğini bu yönde güçlendirmeye yönelik propaganda faaliyetinin kamuoyunda yapıldığını ve işte eğitimin rolünün çok önemsendiğini 1908 Devrimi'nden sonra içerikleri gözden geçirilerek yeniden yazılan okul kitaplarında bu konuyla ilgili görüşlere göz atmamızda fayda var. 1908 sonrası yurttaşlık bilgisi kitaplarında hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak bir şekilde "cumhuriyet" övülmekte ve nihai amacın bu olduğu belirtilmekteydi.[12] Fakat bunun gerçekleştirilebilmesi için saltanatın itibarını tamamiyle yitirmesi gerekiyordu. Almanya'da, Avusturya'da ve Rusya'da olduğu gibi Türkiye'de de bu olayın gerçekleşmesi ortak bir nedene bağlı olarak gerçekleşti. Birinci Dünya Savaşı'nın kalıcı sonuçlarından biri olarak önce Rusya'da Romanov sülalesi, ardından Almanya'da Hohenzollern ve Avusturya'da Habsburg sülaleleri tarihe karışırken Türkiye'de de 1922 yılına gelindiğinde Osmanoğulları sülalesi kalan itibarının tümünü yitirerek geride hiçbir iz bırakmadan tarih sahnesinden silindi ve 1908'den beri düşlenen "cumhuriyet" için öndeki en büyük engel –saltanat– ortadan kalkmış oldu.

"Cumhuriyet" adıyla anılan anayasal düzenin ne anlama gelmesi gerektiğini, 1908 Devrimi'nden önce İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne giren ve 1918 sonrası siyaset sahnesinde parlayan Rauf Orbay siyasal hayatının sonlarına geldiği 1923 yılının kasım ayında *Tevhid-i Efkâr* ve *Vatan* gazetelerine verdiği demeçte çok açık bir şekilde ifade etmişti.[13] Benzer görüşleri bir kere daha, bu defa çok daha açık bir şekilde, Halk Fırkası Heyet-i İdaresi'nin 22 Kasım 1923 tarihinde yaptığı toplantısında dile getirdi: "Bilinsin ki her cumhuriyet bilâ kayd ü şart hâkimiyet-i milliye değildir. Fakat bilâ kayd ü şart hâkimiyet-i milliye tekâmül etmiş cumhuriyettir. Bunun için ısrar ediyorum. ... Tekrar ediyorum ki, hâkimiyet-i milliyenin tekâmülü cumhuriyet değildir. Cumhuriyetin tekâmülü hâkimiyet-i milliyedir."[14] "Hâkimiyet-i Milliye"den 1920'li yıllarda anlaşılan, liberal demokrasi prensiplerinin yönetime hakkıyla yerleşmesi idi ve "cumhuriyet" rejiminin de bunu gerçekleştirmede iyi, meşruti monarşiden çok daha iyi bir araç olduğu konusunda kamuoyunda hiçbir tereddüt yoktu.[15]

Prens Sabahaddin
Cengiz Kahraman arşivi

MECLİS İRADESİNE DAYALI HÜKÜMET

Bu anlamda, liberal demokrasi varılması arzulan nihai bir amaç olarak 1920'li yıllar ve sonrasında Türkiye siyasetinin hep gündeminde kalmış bir konudur. Gerçi 1930'lu yıllarda bu ideal, egemen ideolojinin belirleyici özelliğini oluşturmuyordu, ama yine de liberal demokrasinin temel taşlarından biri olan temsil mekanizması –yani seçmenlerin iradelerini yansıtan bir meclis ve meclisin çoğunluğuna dayanan bir hükümet yapısı– reddedilemeyecek kadar Türkiye'de kök salmış bir yapıydı. Uzun vadede anayasal düzen anlamında 1908 Devrimi'nin Türkiye'de kalıcı olarak yerleştirmeyi başardığı en önemli işlerden biri

Anayasa'nın ilanından sonra serbest bırakılan siyasi tutukluların karşılanışı.

artık Türkiye'de iktidarın halkın katılımı olmadan gerçekleşemeyeceği ve seçilmiş bir meclise dayanmayan bir iktidarın hayal bile edilemeyeceği fikriydi ki, bu fikrin egemenliğini 1912 yılından beri Türkiye'deki anayasal düzenin başına gelen oldukça sık askeri darbeler bile sarsamadı. 1912 Temmuzundaki askeri darbe ile kapatılan Meclis-i Mebusan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1913 başında gerçekleştirdiği bir karşı-darbe ile tekrar açılmış ve liberal rejim rayına oturtulmuştu. 1918 sonrasında mutlakıyetçi monarşi taraftarlarının iktidar boşluğundan yararlanarak eski düzene geçme çabaları yine sonuçsuz kalmış ve 1919'da yeni seçimler yapılarak Meclis-i Mebusan açılmış

Makedonya'da Köprülü kazasında Meşrutiyet'i kutlayan Müslümanlar ve Hıristiyanlar dağdan inen askerlerle birlikte.

ve Türkiye'nin kaderini eline almak istemişti. Misak-ı Milli'yi kabul ederek direnişi başlatan bu meclisin monarşist güçlerin davet ettiği İşgal Güçleri tarafından kapatılması da bir sonuç vermemiş ve Anadolu'daki direniş hareketi dayanak noktası olarak yine bir meclise –Büyük Millet Meclisi'ne– başvurmak zorunda kalmıştı. Meclis onayı almamış yönetimlerin meşruiyetlerinin olmayacağı inancı 1920'lere gelindiğinde öylesine yerleşmiş bir olgudur ki, her ne kadar 1946 yılına kadar Meclis'e serbest seçimlere müsaade edilerek iktidara muhalif bir parti sokulmamışsa da, anayasal düzen anlayışı olarak meclisin üstünlüğü prensibinden vazgeçilememiştir. 1960 ve 1980 darbeleri her ne kadar halkın özgür iradesini yansıtan iktidarları devirmiş ve meclisleri kapatmış olsa da, egemen ideolojide yerini muhafaza edegelmekte olan "temsili hükümet" modelini açıkça reddedememiştir. Hatta, her askeri darbe sonrası, darbeyi yapanlar darbenin, "temsili hükümet" modelinin işleyişini garanti altına almak için yapıldığını ve en kısa zamanda seçimlere gidilerek yeni bir meclisin kurulacağı ve meclis iradesine dayanan hükümetlerin iktidara geleceği güvencesini vermek zorunda kalmışlardır. Eğer darbeyle iş başına gelenler ortaya yeni bir anayasal model koyamıyor ve çaresizlikle kendilerini yine aynı modele sadık kalma sözü vermek durumunda buluyorsa, bu, 1908 Devrimi'nin ideali olan liberal demokrasi fikrinin Türkiye'de ne kadar güçlü bir şekilde kök saldığının iyi bir kanıtıdır.

EKONOMİK YAPIDA DÖNÜŞÜM

1908 Devrimi ile kurulması düşünülen düzen yalnızca şimdiye kadar bahsi geçen liberal demokrasi fikrinin Türkiye'de egemen olması ile sınırlı değildi. 1908 Devrimi'ni gerçekleştirenler bu anayasal çerçevenin temelde o zamana kadar

süregelmekte olan ekonomik düzenden farklı bir düzenle desteklenirse başarılı olabileceği inancını da taşımaktaydılar. Soruna mülklü sınıflar ve bu sınıfların uzun vadeli çıkarları açısından bakarsak, ekonomik yapıdaki dönüşümün en az siyasal yapıdaki dönüşüm kadar önemli olduğunu teslim etmemiz gerekir. 1908 yılına kadar varlığını sürdüregelen eski düzen yalnızca siyasal yapıda değil, ekonomik yapıda da artan ölçekte tıkanıklıklara yol açmaya başlamış ve mülklü sınıfların özlemlerini tatmin etmek şöyle dursun, bu özlemleri artan boyutlarda engeller bir vaziyet almıştı. 1880'li yıllardan başlayarak mülklü sınıfların artık örgütlü olarak ekonomik taleplerini gündeme getirmiş olduklarını biliyoruz. 1879 yılında kurulması bir irade ile kabul edilen, fakat ancak 1882 yılı başında açılmasına izin verilen Dersaadet Ticaret Odası, her ne kadar yönetici kadrosu mutlakıyetçi yönetim tarafından kontrol altında tutulsa da, yeni mülklü sınıfın ekonomik çıkarlarını oldukça açık bir şekilde tartışmaktaydı. Dersaadet Ticaret Odası'nın resmi yayın organında açıkça belirtildiği üzere, Türkiye'nin ulaşım altyapısı ülkenin limanları ile iç bölgelerini birbirine ekonomik anlamda bağlayacak bir karayolu ve demiryolu şebekesi ile donatılmalıydı; ülke sınırları içinde bütünüyle eski düzenin bir parçası olan iç gümrükler kaldırılmalı, Almanya'da 1870'te gerçekleşen *zollverein* gibi, Türkiye sınırları içinde bir gümrük birliği kurulmalı ve bu yolla ülke toprakları ekonomik anlamda bütünleşmeliydi. Bunun yanı sıra, devlet, gümrük tarifelerini yeniden düzenleyerek, ticaret ve sanayii dışarıdan gelecek rekabete karşı yeterli düzeyde koruma altına almalıydı. Devletin tarımsal, ticari ve sınai kredi ihtiyacını karşılayacak kurumlar oluşmasına, yani özel bankalar kurulmasına engel olmaması istenmekteydi. Sanayileşmenin önünde bir engel olarak görülen devlet veya devlet destekli

"Hürriyet Kahramanları" Niyazi ve Enver beyler.

özel teşebbüs tekellerine son verilmeli ve bu alan serbest rekabete açılmalıydı. Tarımı da dahil olmak üzere ekonominin tüm dallarında çok ortaklı ve büyük ölçekli girişimlerin önündeki hukuki engeller kaldırılmalıydı. Bütün bu istekler devletin öncelikli olarak kapitalistleşme önündeki engelleri kaldırmasını, ayrıca da bu yönde bir dönüşüme yardımcı olmasını hedeflemekteydi.[16]

Türkiye ekonomisinin 1908'le başlayan süreç içinde hızlı bir şekilde kapitalistleştiğini kabul etmemek mümkün gözükmüyor. 1908 öncesi ekonomik taleplerin 1908 Devrimi'nin hemen sonrasından başlayarak birer birer ortaya atılmış olan öneriler doğrultusunda yerine getirilmiş olduğunu görmekteyiz. Devrimin hemen ertesinde henüz yeni iktidar tam anlamıyla rayına oturmamışken gümrük duvarlarını yükseltmek için –buna kapitülasyonları kaldırma teşebbüsü de diyebiliriz– yabancı devletlerle müzakerelerin başlamış olması bu konuda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ne kadar kararlı olduğuna iyi bir kanıt teşkil eder. 1909 yılından itibaren Türkiye'de iç gümrüklerin kaldırılıp gümrük birliğinin sağlandığına, yapılan hukuki düzenlemelerle serbest girişimin önündeki bürokratik engellerin kaldırıldığına, sermaye birikiminin sağlanması ve güvence altına alınması için yapılması gereken işlerin çok büyük bir bölümünün gerçekleştirildiğine, 1913 yılında çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu ve alınan diğer kararlarla Türkiye sanayiinin tekelci olmayan bir şekilde gelişmesi için devlet desteği sağlandığına, ulaşım ağının geliştirilmesi için uzun vadeli yatırım planları yapılması ve bunların bir kısmının yürürlüğe konulmuş olmasına şahit olmaktayız. Dönemin ekonomisi incelendiğinde 1908 sonrası dönüşümün boyutları çok çarpıcı bir biçimde ortaya çıkmaktadır.[17]

Kapitalist ekonominin yerleşmesi ve gelişmesi için yapılan bütün bu hukuki değişiklikler arasında 1909'da çıkarılan ve Türkiye'de grevi yasaklayan Tatil-i Eşgal Kanunu'nu da görmekteyiz.[18] Bu da bize 1908 Devrimi'nin tam anlamıyla hangi sınıfların çıkarlarını koruyup kolladığı konusunda hiçbir şüpheye yer bırakmayacak kadar açık bir ipucu vermektedir. 1908 Devrimi'ni gerçekleştirenler özgürlük, kardeşlik ve eşitlikten bahsediyorlardı, fakat bu kavramların içi 1789'dan beri mülklü sınıflar tarafından liberal düşünce geleneği çerçevesinde doldurul-

17 Aralık 1908'de Meclis-i Mebusan'ın açılışı. Karşı locada II. Abdülhamid.
Cengiz Kahraman arşivi

muştu. Yani, her ne kadar bu kavramlardan soyut olarak anlaşılması gereken başkaysa da, mutlakıyetçi eski düzene karşı çıkıldığında mülklü sınıflar dışındaki sınıfların da bu koalisyona katılmalarını sağlamak amacıyla bilinçli olarak bu kavramların çerçevesi açık bırakılmış ve sonra daraltılarak somutlaştırılmıştı. Yalnızca grev yasağı değil, 1908 yılından başlayarak yapılan meclis seçimleri de liberal anlamda kapsamı daraltılmış bir şekilde uygulanmıştı: Türkiye'de de liberal ülkelerde 19. yüzyıl boyunca uygulanmış olan ve 20. yüzyıl başında da uygulanagelen seçim kanunlarının bir benzeri uygulanmış ve seçmen olma sıfatı yalnızca toplumun erkek nüfusuna tanınmıştı. Ayrıca, ve çok daha önemlisi, bu erkek nüfusun da kanunen belirlenmiş oranda vergi veren mülklü sınıfların üyelerini kapsayıp mülksüz sınıfları dışarıda bırakacak şekilde düzenlenmesine özen gösterilmişti.[19] Hem anlayışa, hem de uygulamaya bakılırsa 1908 Devrimi ile liberal bir düzenin kurulduğunu, bunun sınırının en fazla liberal demokrasiye kadar genişlemesine müsaade edildiğini görmekteyiz. Bu bakımdan belki İttihatçılar açısından bu devrim ulaşılması amaçlanan nihai bir noktayı temsil etmekteydi.

Uzun vadede daha demokratik açılımlara karşı soyutta ve prensip itibariyle kapalı olmayan bu yapı bile sağ kanattan 1908 sonrası siyasette liberal demokrasiye karşı olan eski düzen yanlıları monarşistler ve 1920'lerden başlayarak korporatizm yanlıları tarafından bugüne kadar eleştirilmiştir. 1908 Devrimi ile başlayan liberal/kapitalist yapının tutucu eleştirileri 1908'den bu yana Türkiye'nin "ileriye gitmesi" anlamında tutarlı ve gerçekçi almaşıklar üretmekten uzak kalmışlardır. 1908'den itibaren Türkiye'de örgütlü bir şekilde var olan sol kanat da yeni kurulan liberal düzeni eleştirmiş, ancak bu eleştiriler 1908 Devrimi'nin mahiyetini tam olarak anlayıp bunu aşmaya çalışmak yerine daha çok, içeriğinde kapitalizm ve liberalizm karşıtı söylemler taşıyan, ama kapitalist düzenin tutarlı bir eleştirisini bile yapmaktan yoksun korporatizmden etkilenerek gerçek anlamda demokratik bir yapının oluşması çabalarının önünde önemli bir engel olarak var olmuştur. Belki de tam bu noktada 1908 Devrimi'nin bugün bizim için ne anlama geldiğini tekrar gündeme getirerek tartışmamız ve son yüz yıllık tarihimize yeni bir gözle bakmamız gerekiyor.

1. Bu bağlamda akla gelen çalışmalardan biri olarak Yusuf Hikmet Bayur'un Türk Tarih Kurumu adına 1940 yılından başlayarak toplam dokuz ciltte tamamladığı *Türk İnkılâbı Tarihi* eserini sayabiliriz. 1908-1918 arasının *bütüncül* bir tarihi bugüne kadar yazılmış değil. Elimizde bol miktarda anı olmasına, belirli konuların son derece derinlemesine tekrar tekrar incelenmesine rağmen Türkiye tarihi üzerine yazılan birkaç genel kitap dışında –örneğin Çağlar Keyder'in *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development* (Londra: Verso, 1987) –Türkçesi, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* [çeviren Sabri Tekay], 4. basım (İstanbul: İletişim Yayınevi, 1995)– Feroz Ahmad'ın *The Making of Modern Turkey* (Londra: Routledge, 1993) –Türkçesi, *Modern Türkiye'nin Oluşumu* [çeviren Yaluz Alogan] (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995)– ve Erik Jan Zürcher'in *Turkey: A Modern History*, 2. basım (Londra ve New York: I. B. Tauris & Co. Ltd., 1997) –Türkçesi, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 3. basım (İstanbul: İletişim Yayınevi, 1998)– 1908 yılı ile başlayan *yeni* dönemin ne anlama geldiği üzerine etraflı anlatımlardan yoksunuz.
2. 1905 Rus, 1906 İran ve 1908 Türk devrimlerinin sosyolojik bir karşılaştırması için bkz. Nader Sohrabi, "Historicizing Revolutions: Constitutional Revolutions in the Ottoman Empire, Iran, and Russia, 1905-1908," *American Journal of Sociology*, 100 (1995), s. 1383-1447.
3. Başkonsolos Harry H. Lamb'den G. Barclay'e, Selanik, 23 Temmuz 1908 (*Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908* [Londra: His Majesty's Stationary Office, 1909] içinde, s. 29); Konsolos Vekili C. H. M. Doughty-Wylie'den Sir Gerard Lowther'a, Konya, 1 Ağustos 1908 (*Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908* [Londra: His Majesty's Stationary Office, 1909] içinde, s. 46-47). Genellikle 1908 Devrimi'nin görsel malzemesiyle ilgilenmediğimiz için 23 ve 24 Temmuz 1908 günlerinde –ve ondan sonraki gün ve haftalarda– her sınıftan halkın katılımıyla bu devrimin Türkiye'nin hemen hemen her tarafında nasıl büyük bir coşkuyla karşılandığını anlamak bazen çok güçleşiyor. Bu konuda Manastır'daki coşkuyu belgeleyen Yannis ve Milton Manakis kardeşlerin yeni basılmış bir fotoğraf albümü iyi bir başlangıç olabilir: *Manastır'da İlan-ı Hürriyet, 1908-1909* [yayına hazırlayan Roni Margulies; önsöz Zafer Toprak] (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A. Ş., 1997).
4. Benim *1908 Devrimi* [çeviren Ayda Erbal] (İstanbul: İletişim Yayınevi, 1995) adlı kitabım dolayısıyla yapılan bir eleştiri özellikle konunun bu yönü üzerinde durmuştu (Mete Çetik, "1908 Devrimi ve Meşrutiyet Nostaljisi," *Birikim*, No. 82 (Şubat 1996), s. 77-83).
O zamana kadar "azınlık" olarak sınıflandırılarak toplumda kendile-

rinin bir kenara itilmiş olduklarını her gün değişik vesilelerle hatırlamak zorunda bırakılanlardan Yahudilerin 1908 Devrimi'yle birlikte nasıl yeni kazanılmış özgürlüklerinin ve eşitliklerinin keyfini çıkardıklarını yeni çıkmış bir aile tarihçesinde görmekteyiz: Liz Behmoaras, *Kimsin Jak Samanon?* (İstanbul: Sel Yayıncılık, 1997). Behmoaras'ın, aile tarihçesinin son satırlarını 1908 Devrimi ile bitirmesi herhalde rastlantısal değil: "Bir akşamüstü, küçük Adelika onları ailece Balat'a götüren vapurda 'adalet, hürriyet, musavat, uhuvvet' Jön Türklerin sloganını, sözlerini anlamadan, doğru dürüst telaffuz bile edemeden haykırmaya başladı. İhtilal başlamıştı. Bu sözler belki Jak Samanon ve ailesi, Yahudi cemaati ve Osmanlı Devleti için taptaze umutlar vaadediyordu. Sene 1908'di" (s. 154).

6. Makedonya'daki siyasal huzursuzluğu konu alan yeni bir çalışma için bkz. Gül Tokay, *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri, 1903-1908* (İstanbul: Afa Yayınları, 1995). Bu kitap ne yazık ki Makedonya'da yaşanan huzursuzluğun ekonomik ve sosyal boyutlarını ele almamaktadır. Konunun bu boyutu hakkında zamanında yazılmış bir rapor için bkz. Petr Danilovich Draganov, *Macedonia and the Reforms* [Eugène Victor Berard'ın önsözüyle] (Londra: Mazell, Watson and Viney, Ltd., 1908).
7. Doğrudan 1906 ve 1907 yıllarındaki vergi ayaklanmalarını konu alan bir derleme ve değerlendirme ilk defa 1984 yılında yayımlanmıştı (H. Zafer Kars, *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1984). Bu kitabın yeni bir önsözle yapılan ikinci baskısı için bkz. H. Zafer Kars, *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1997). Vergi ayaklanması ile ilgili olarak yalnızca Erzurum'daki olayları anlatan başka bir kitap için bkz. Muammer Demirel, *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri* (Ankara: TC Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990).
8. Erzurum'da 1907'deki vergi ayaklanmaları sırasında halka dağıtılan bildirilerde din farkı gözetmeden herkesin mutlakıyetçi yönetime karşı birlikte hareket etmesi vurgulanırken, yapılan gösterilerin nihai amacının "Kanun-ı Esasi–hürriyet, adalet ve Meclis" olduğu *özellikle* vurgulanmaktaydı (Metnin İngilizce çevirisi için bkz. "An 'Appeal' to the Inhabitants of the Ottoman Empire: Brotherhood in the Ottoman Empire", Sir Nicholas O'Conor'dan Sir Edward Grey'e, Beyoğlu, 19 Kasım 1907, F.O.424/213, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Asiatic Turkey*, No. 9305 [Londra: His Majesty's Stationary Office, 1908] içinde, s. 187-188).
9. "Enver Bey on Young Turkish Aims," *The Times*, 1 Eylül 1908, s. 3.
10. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, s. 259-269.
11. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, 1789-1980*, 3. baskı (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A. Ş., 1998), s. 192-197 ve s. 216-220. Kanun-ı Esasi'de 1909 ve daha sonra yapılan değişikliklerle temsili hükümet şeklinin tam anlamıyla liberal demokratik bir ruha kavuştuğunu savunan şu makalelere bkz. Recai G. Okandan, "7 Zilhicce 1293 Kanun-u Esasisi'ne ve Bunun Muaddel Şekillerine Göre İcra ve Teşri Fonksiyonlarile Bunları İfâ Edecek Organlar Arasındaki Münasebetler", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 13 (1947), s. 3-22; Recai G. Okandan, "7 Zilhicce 1293 Kanun-u Esasisi'ne ve Bunun Muaddel Şekillerine Göre Devlet Başkanının Milletvekilleri Meclisini Fesih Salâhiyeti", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 13 (1947), s. 825-844; İlhan Arsel, "Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinde Çift Meclis Sistemi Tecrübesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 10 (1953), s. 194-211; ve Burhan Gürdoğan, "İkinci Meşrutiyet Devrinde Anayasa Değişiklikleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 16 (1959), s. 91-105. Makalelerin tarihlerine dikkat edilirse, akademisyenlerin 1908 Devrimi'nin liberal niteliğini yeniden hatırlamaları için 1946 yılını beklemeleri gerekmiştir.
12. 1912 basımı bir ders kitabından alınan şu satırların anlamı çok açıktır: "Hükûmet-i cumhuriye, hükûmet-i meşrutiyenin aynıdır. Yalnız daimî bir hükûmdar yerine milletvekilleri tarafından intihab olunan bir reis devleti idare eder. Bu reis her beş, altı senede bir değişir ve ona 'reis-i cumhur' itlak olunur. Dünyada mevcut hükûmetlerin en ziyade hür ve müterakkisi işte hükûmet-i cumhuriyedir" [Selim Kohen, *Malumat-ı Etfal* (İstanbul: A. Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, 1328 [1912]), s. 31'den nakleden, Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme, 1876-1918* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994), s. 80].
13. "Rauf Bey ile Cumhuriyet Meselesi Hakkında Mühim bir Mülâkat", *Tevhid-i Efkâr*, 1 Teşrinisani [Kasım] 1339/1923, s. 1-2 ve "Sabık Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey'le Mühim bir Mülâkat", *Vatan*, 1 Teşrinisani [Kasım] 1339/1923, s. 1-2.
14. "Halk Fırkası'nda Mühim bir Müzakere," *Ayın Tarihi*, No.3 (Teşrinisani [Kasım] 1339/1923), s. 419-483. Alıntılar s. 475 ve s. 478'dedir.
15. Ahmed Ağaoğlu 1922 yılı mayıs ve ağustos ayları arasında on dört tefrika halinde *Hakimiyet-i Milliye* sütunlarında yayımladığı "İhtilâl mi, İnkılâb mı?" adlı yazı dizisinde liberal demokrasiyi –yani serbest rekabete dayanan çok partili bir siyasal düzeni– savunmaktaydı (Ahmed Ağaoğlu, *İhtilâl mi, İnkılâp mı* [derleyen Samet Ağaoğlu] [Ankara: Alâeddin Kıral Basımevi, 1942]). Bu görüşlerin Kemalist kanadın o zamanlarda yasama ve yürütme yetkisi üzerine ileri sürdükleri görüşlerden radikal bir biçimde farklı olduğunu biliyoruz. Anayasa konusunda Kemalist açıdan bir duruşa örnek olarak Mahmud Esad Bozkurt'un yine *Hakimiyet-i Milliye* sütunlarında 5-10 Aralık 1921'de beş tefrika halinde çıkan şu yazı dizisine bakılabilir: "Vekillerin Vazife ve Mesuliyetleri", *Millî Egemenlik Makaleler Antolojisi* (Ankara: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, Millî Kütüphane Başkanlığı Yayınları, 1985), s. 82-100. 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nu ve 1924 Kanun-ı Esasisi'ni daha 1920'li yıllar bitmeden inceleyen bir akademik çalışma, yürürlükteki uygulamanın aksine, hâlâ egemen ideolojide geçerliliğini korumakta olan liberal demokratik söyleıni kullanmakta, liberal demokrasiyi övmekte ve 1923'le açılan yeni dönemde de nihai amacın Türkiye'ye liberal demokratik geleneği yerleştirmek olduğunu –oldukça ihtiyatlı bir dille– savunmaktadır (Ahmed Midhat, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Hukuk-u Esasiye Hareketi, 1920-1929", *İstanbul Darülfünunu Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 6/39 (Teşrinisani [Kasım]-Kânunıevvel [Aralık] 1928), s. 3-32 ve 6/40 (Kânunısani [Ocak]-Şubat 1929), s. 101-163). 1930'lardan başlayarak 1945 sonrasına kadar Türk anayasa hukuku üzerine yazılan yazılarda ise Cumhuriyet'in amacının liberal demokratik yaşamı pratiğe geçirmek olduğu telaffuz edilmemektedir.
16. Margaret Steven Hoell, "The 'Ticaret Odası': Origins, Functions, and Activities of the Chamber of Commerce of Istanbul, 1855-1899" (Doktora Tezi, The Ohio State University, 1973), s. 72, 116-125, 153-156.
17. Teşvik-i Sanayi Kanunu için bkz. A. Gündüz Ökçün, "Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1913", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 30 (1975), s. 25-44 (Bu makale Ökçün'ün *İktisat Tarihi Yazıları* [Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayını, 1997], s. 87-104'de tekrar basılmıştır). Bankacılık için bkz., A. Gündüz Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar," Osman Okyar ve H. Ünal Nalbantoğlu (Der.), *Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler/Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975), s. 409-484. Bu makale de Ökçün'ün *İktisat Tarihi Yazıları* kitabında vardır (s. 215-278). 1908-1918 arasındaki kapitalist gelişmenin boyutları için bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum, 1908-1950: Milli İktisat-Milli Burjuvazi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995) ve *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum, 1908-1950: İttihat-Terakki ve Devletçilik* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995).
18. Kanun hakkında Meclis-i Mebusan'da yapılan görüşmeler ve konu hakkında görüş ve yorumları içeren bazı yazılar için bkz. A. Gündüz Ökçün (Der.), *Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1909: Belgeler, Yorumlar* (Ankara: A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1982).
19. 20 Temmuz 1324/2 Ağustos 1908 tarihli İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatı (Tarhan Erdem [Der.], *Anayasalar ve Seçim Kanunları, 1876-1982* [İstanbul: Milliyet Yayınları, 1982] içinde, s. 138-151).

MAYIS - EYLÜL 1908 BELGELERİNE GÖRE

İttihatçılarda Osmanlı Birliği Anlayışı - I

ORHAN KOLOĞLU

19. yüzyıl sonlarında keyfi yönetime ve çözümü bir türlü bulunamayan sorunlara karşı Osmanlı toplumunda beliren tepkiler çeşitli cemaatlerde farklı akımlar yaratmıştır. Bunlar ana hatlarıyla iki grupta toplanabilir:

1. Ulusçu, dolayısıyla ayrılıkçılığı ağır basan akımlar,
2. Osmanlı Birliği içinde çözüm önerenler.

Bu iki ana grubu, çeşitli niteliklere sahip alt gruplara ayırmak mümkündür.

Konumuz gereği biz, Jön Türk akımının ve İttihat ve Terakki eyleminin yer aldığı ikinci grup üzerinde kısaca duracağız. Aralarında, Osmanlıcılık'ı benimseyen Türkler kadar, diğer cemaatlerden de temsilciler vardı. İttihat ve Terakki'nin başlangıçta İttihad-ı Osmani adıyla kurulmuş olduğu unutulmamalıdır. Açıkça Tanzimatçıların ve Yeni Osmanlıların İttihad-ı Anasır tezinin devamıdırlar. Yani bütün cemaatlerin eşit haklara sahip olarak kuvvetlerini birleştirmesi, teorinin özünü oluşturur. Osmanlı Vatanı ve Milleti fikri temeldir.

Kemal Karpat'ın hesabına göre, ittihadı tasarlanan dini ve etnik cemaat sayısı 60 kadardır. Bunların bir arada tutulması için Tanzimat'ın yeni kurumlar ve anlayışlar oluşturması gerekliydi. Osmanlı hanedanı çevresinde bütünleşme bunların birincisiydi ve aynı zamanda merkeziyetçiliğin artması anlamını taşıyordu. İkinci olarak, bütün dinlerin siyasi düzeyde eşitliği kesinleştirilmiş, ancak devletin kurucusu Türk unsurunun (Millet-i Hâkime) iki özelliği de buna eklenmiştir: Eşitliği bozmadan, İslamın devletin resmi dini ve Türkçe'nin resmi dili ilanı. Çoğunluğu Müslüman ve resmi dili beş yüz yıldır Türkçe olan bir toplumda bunlar çok doğal şeylerdi, ama ulusçu akımların egemen olduğu bir çağda alt grupların oluşmasında bunların etkisi kaçınılmaz olmuştur. Dil alanında Türkçe yerine 1840'lardan itibaren Osmanlıca deyiminin kullanılmasıyla bir ödün verilmesine rağmen.

Bu üç nokta, Birlik yanlılarının asgari temelini oluşturmuştur. Jön Türklerin ülke dışındaki yayın organları, *Meşveret* ve *Şura-yı Ümmet*, cemaatlerin birliği ve dayanışmasını daima temel almışlardır. 1902 Paris kongresi, iki ana grubun uzlaşmazlığını su yüzüne çıkarmak açısından belirleyici olmuştur. Hatta İkinci grupta da, etkisi sonradan çok hissedilecek bölünmenin (merkeziyetçiler, ademi-merkeziyetçiler) kesinleşmesine yol açmıştır. 1906'dan itibaren Selanik'teki İttihat ve Terakki örgütlenmesi, Avrupa'daki girişimlerden bağımsız, ama fikri yönden Tanzimat'ın temel çizgisini izleyen bir yol izlemiştir.

BÖLÜNME KORKUSU

1908 ilkbaharında, Selanik-Manastır ekseni çevresindeki İttihatçı örgütlenmesi ülkenin her yanma yayılma çabaları verdiği sırada Sultan Abdülhamid'in hafiyeleri de sırrı çözmeye başlamışlardı. Tam bu sırada Rus çarının, Fransız cumhurbaşkanından sonra İngiltere kralı ile buluşacağı ve Makedonya'nın, hatta Osmanlı Devleti'nin taksiminin konuşulacağı haberleri bütün dünyaya yayıldı. Makedonya'da reform yapıyoruz adı altında cemaatleri kanlı bıçaklı eden Avrupa'nın son adımı atmak niyetinde olduğu korkusu bütün İttihatçıları sardı. Hem iç, hem de dış sebeplerle öncelikle eyleme geçilmesi gereğine artık

hepsi inanıyorlardı. Manyasizade Refik, Talat, Ömer Naci, Ali Fethi, Mithat Şükrü'nün de bulunduğu bir toplantıda "artık saklanmasında sebep kalmayacak kadar aşikâre çıkan ülkenin taksimi kararına karşı her fırsatla Osmanlı iç işlerine burnunu sokan ve Düvel-i Muazzama adı verilen devletlerden Rusya ve İngiltere haricindekilere birer protesto notası verilmesi" kararlaştırıldı.[1]

Bunun sonucu olarak, "Türkiye, 28 Mayıs 1908" tarihiyle 17 sayfalık Fransızca bir bildiri, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mührüyle mühürlenmiş olarak elçiliklere, konsolosluklara sunuldu (Ek: 1). Haziran'da bir ay sonra aynı içeriği taşıyan ve İnsan Hakları'nı yerleştirmek için 1293 (1876) anayasasının yürürlüğe konmasının hedeflendiğini belirten bir ikinci bildiri yine yabancı temsilciliklere sunuldu (Ek: 2). Her ikisinde de eyleme geçmenin zamanının geldiği ve bunun şartları belirtiliyordu. Bunların Batılı çevrelerde fazla ciddiye alındığını söylemek mümkün değildir. Hatta Sultan'ın oyunu diyenler bile çıktı. Belki de tek ciddiye alan Fransız Sosyalist lider J. Jaurès oldu. Ahmed Rıza ile zaman zaman temasta olduğu bilinen Jaurès, muhtemelen ondan elde ettiği bu metinlere dayanarak, Devrim'den bir hafta önce (15.7.1908) *L'Humanité*'deki başyazısında Avrupa devletlerinin Balkan politikalarını felaket getirici diye eleştirdi. Ayrıca Türk köylüsünü ilerici diye övdü ve "Türk reformcu ve milliyetçi partisinin iktidara gelip bütün vatandaşlara özgürlük sağlamasının tek çözüm olacağını" ileri sürdü. *L'Humanité*'nin 29 Temmuz tarihli sayısında yer alan bir Selanik haberine göre, Yurttaş Jaurès'in bu yazısı Selanik Ordu çevrelerinde ilgi görmüş, basılıp dağıtılmış ve eylemde önemli bir rol oynamıştır. Anlaşılıyor ki, İttihat ve Terakki ülke içine yeterince yayamadığı mesajını bir Fransız gazetesinde yayınlattırıp onun dokunulmazlığından yararlanmayı başarmıştır.[2]

Üsküp'te Kanun-ı Esasi'nin ilanı nedeniyle yapılan toplantı.

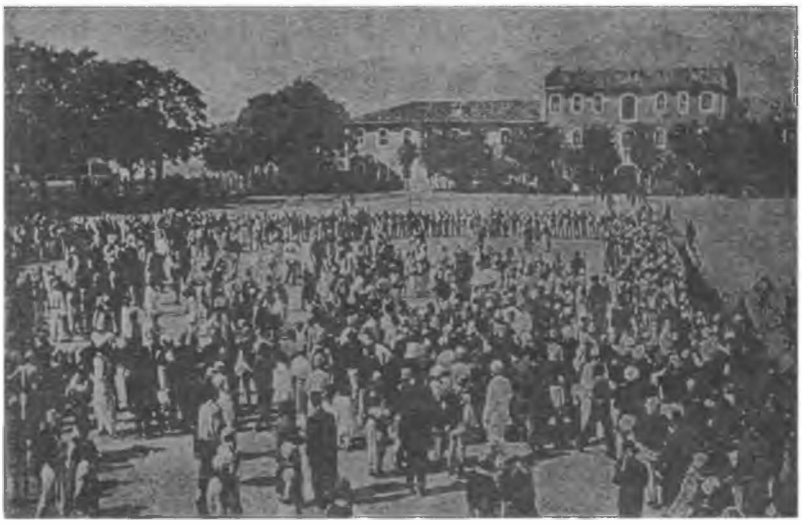
23 Temmuz'da Manastır, Serez gibi yerlerde İttihat ve Terakki anayasayı ilan ederken Selanik'te de bütün sokak duvarlarına bildiriler asılıyor ve Osmanlı vatan ve milleti için mücadeleye çağrı yapılıyordu (Ek: 3). İtalyan konsolosunun raporuna göre, polis bunları sökmeye cesaret edememişti, zaten buna kalkışan tek kişi de öldürülmüştü. Aynı raporda, saat 15 sıralarında Olimpos meydanında büyük bir kalabalığın toplandığı, Olimpos oteli ile Grand Cercle kulübünün balkonundan nutuklar söylendiği belirtiliyor. Konuşmacılar arasında, Belediye Reisi Adil Bey, Ticaret Mahkemesi Reisi, bazı subay ve siviller var. Konsolos şunları ekliyor:

> Gösteriler gece 20'ye kadar sürdü. Her şey hayran olunacak büyük bir düzen içinde cereyan etti. Yaşamı hiç etkilemedi, en küçük bir olay olmadı. İçerden gelen haberlere göre Serez, Vodina, Strumitza, Nevrokop ve Demirhisar'da da anayasa ilan edilmiş.

Özel arşivimizde bulunan, Meşrutiyet'in ilanı günlerinde yayımlanmış Selanik gazeteleri ve özel ekleri, İttihat ve Terakki'nin devrim öncesinde olduğu gibi sonrasında da Osmanlı Birliği ve cemaatlerin eşitliği tezinden vazgeçmediğini gösteriyor. 11 Temmuz 1324 (24 Temmuz 1908) tarihli *Asr*'ın özel ekinde İttihat ve Terakki'nin tanınmış kalemlerinden Fazli Necip'in yazısı hem ilk günün olaylarını, hem de bu tezin nasıl yürütüldüğünü gösteriyor (Ek: 4). Belediye Reisi Osman Adil Bey'in ilk günkü konuşması (Ek: 5), Yanya'da Türkçe ve Rumca yayımlanan bildiri (Ek: 6) hep aynı düşünceyi yansıtıyorlar.

MEŞRUTİYET GÖSTERİLERİ, BİRLİK KONUŞMALARI

Aynı yayınlarda, diğer cemaatlerle ilgili haberlerde de aynı çizgi görülüyor. Selanik kadınları adına Madam Salem'in, Selanik halkı adına Dario Nehema'nın, Yahudi cemaati adına Josef Nehema'nın konuşmaları hep birlikten bahsediyorlar. Çeşitli din ve cemaatten insanın toplu gösterileri, afla hapisten yeni çıkan (bütün ülkede sayılarının on beş bin olduğu söylenen) mahkûmlardan bir Bulgar ve bir Yunanlı çete reisi ile bir Türk avukatın, adı Hürriyet Meydanına çevrilen alandaki binlerce kişi önünde uzun uzun kucaklaşmalarından da bahis var. Selanik Rum cemaati kendi özel gösterisini düzenlerken, diğerleri de bazen 500 kişiyi bulan gruplar halinde Selanik'e akıyorlar. Bulgar

İşkodra'da Müslüman ve Hıristiyan Arnavutların Kanun-ı Esasi'ye sadık kalacaklarına dair yemin (besa) töreni.

çeteci Sandanski ile Panitza, başlarında Enver Bey olduğu halde bütün Osmanlı halkı ile birlikte (Müslümanlar, Rumlar, Bulgarlar, Sırplar, Romenler, Arnavutlar vb) cemaatlerin barışını bütün uygar dünyaya göstermek ve tek ve bölünmez Osmanlı vatanının refahına katkıda bulunabilmek için el ele yürümeğe hazırlanıyorlar.[3]

Bahsettiğimiz belgelerde İttihatçıların savundukları tezleri şöyle özetleyebiliriz:

1. Balkanlardaki olaylar içerden değil, dışardan (Avrupa ve Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan'ın) kışkırtmalarla ortaya çıkmaktadır. Nüfusun yüzde 55'ini oluşturan Müslümanların hiçbir terörist hareketi yoktur. Avrupa diğerlerini kontrole almalıdır.

2. Salt bir Balkan olayı değil, bütün ülkede keyfi yönetim ve özgürlük kısıtlaması sorunu vardır. Cemaatler arasında tam bir uyumla Osmanlı İttihat ve Terakki Komitesi kurulmuş ve anayasal rejimi tesis için eyleme geçmiştir.

3. Hedef, özgürlüklerin kullanılmasını engellemek için Sultanla halkın arasına giren çıkarcı aracı yöneticilerin uzaklaştırılmasıdır.

Devrim öncesi mesajlarda İttihatçıların bir korkusu açıkça görülüyor: Anayasayı ve özgürlükleri hâkim kılmak için yapılacak eylemlerin "Müslümanlar can kıyıyor" iddiasıyla Avrupa'nın müdahalesine bahane oluşturması. Bu sebeple eylemin, bütün cemaatlerin katıldığı bir Komite'ce yürütüldüğü ısrarla belirtiliyor. İkinci korku, hükümetin karşı eyleme geçmesiyle ordunun ikiye bölünerek işin bir iç savaşa dönüşmesidir. Mesajlarda bütün ordunun Komite'ye katıldığı belirtiliyor, ama aslında üst komuta kademelerinin işin tamamen dışında olduğu pekâlâ biliniyor. Bu yüzden silahlı ayaklanma ile iktidarı ele geçirme değil, Padişahı kanun-ı esasiyi ilana zorlama yöntemi yeğleniyor. Hedefin "Sultanla halkın arasına girenler" olduğunun sıkça tekrarlanması bunun kanıtıdır. Fazlı Necip ve Osman Adil'in metinlerinde Sultanın kanun-ı esasiyi bağışlamasının eylemlerin sonucu olduğu hatırlatılmakla birlikte yine de hükümdara teşekkür vardır. Aynı şeye Yanya'da yayımlanan bildiride de rastlıyoruz. Bunlar, Yıldız'dan direnç kararı çıkmamasının büyük bir rahatlık yarattığını gösteriyor. Nitekim anayasanın ilanının hemen ertesi günü İttihat ve Terakki Komitesi, hükümdara ve hükümete -anayasaya uyacaklarını kesin açıkladıklarına göre- tam itaat gereğini hatırlatan bir bildiri yayımlamıştır:

Osmanlı İttihat ve Terakki Komitesi, anayasayı yürürlüğe koydurmak ve Millet Meclisini açtırmak kutsal amacını yürüttüğünden, bilindiği gibi hükümdar her ikisini de 11 Temmuz 1324 tarihinde bağışlamıştır. Ülkenin umumi şikâyetler yaratan durumu, bir yandan keyfî yönetim, diğer yandan halk tarafından, yürürlükteki yasaların keyfî olarak değiştirilmesinden ve hükümet nizamnamelerine uyulmamasından ileri geliyordu.

Hükümdar artık Osman milletine özgürlüğü bağışlamıştır. Dolayısıyla, işleri anayasaya uygun olarak yönetecek olan hükümet meşrudur, ve yürürlükteki bütün kanun ve nizamnameleri meşruiyet dairesinde uygulamakla yükümlü olan devlet memurları, kendilerine merkez yönetimce ulaştırılacak talimatlara saygı duymak ve uymak zorundadırlar, zira aksi halde, kamu güveni ve sükûneti sarsılabilir.

Bu ihtimal Komite'nin amacına tamamen karşı olduğundan, kendi bildiklerince davranmak hevesine kapılanları Komite izleyecek ve tenbihatta bulunacaktır.

Osmanlı İttihat ve Terakki Komitesi aynı zamanda halkı, Osmanlı Milleti için yeni bir özgürlük ve mutluluk dönemi açmış olan hükümdara karşı saygıdan uzaklaşmamaya çağırmayı gerekli farz eder.

12/25 Temmuz 1324, Osmanlı İttihat ve Terakki Komitesi

"ABDÜLHAMİD'E BAĞLILIK"

İttihad-ı Anasır düşüncesini Sultana bağlılıkla bağdaştırarak yansıtan ilginç bir sunuşu, II. Abdülhamid'in tahta çıkış yıldönümü vesilesiyle İttihatçıların *Yeni Edirne* gazetesinde (19 Ağustos 1324 - 1 Eylül 1908) buluyoruz:

Ey sevgili asker
Ey şanlı birader
Ey kalbi büyük Türk
Ey ruhu temiz Türk
Ey Ermeni kardeş
Bulgar vatandaş
Ey Musevi dader (kardeş)
Ey Rum birader
Geliniz toplanalım eğlenelim
Geliniz oynaşalım zevk edelim
Vatana millete en şanlı düğün
En mukaddes bir iyd (bayram)
işte bugün

Devletin bütünlüğünü yitirmemek amacıyla İttihatçıların başka çaresi yoktu ve Abdülhamit de kendini dirence teşvik edenlere rağmen anayasayı yürürlüğe koyup parlamenter rejime dönerek taktiğin işlemesini sağlamıştı. Ancak, bu yöntem gerçekten birliği sağlamaya yeterli miydi? Bu soru bir yerde, "Osmanlı devletinin parçalanmaması mümkün müydü?" sorusuyla eşdeğerdir.

Soruyu derinine inceleyecek değiliz, sadece o dönemde iki İtalyan gözlemci tarafından yazılmış raporlardan alıntılarla yetineceğiz. Bunların birincisi, Meşrutiyet'in ilanından iki gün sonra 26 Temmuz'da, Osmanlı ordusunda müfettiş olarak görevli yarbay Cicognani'ye aittir:

> Rumlar yaptıkları gösterileriyle bugünün yeni ve beklenmeyen durumuyla kendilerini bağlı gibi göstermeye çalışıyorlarsa da ben buna inanmıyorum. Gerçek duygularını tam olarak yansıtmadıklarından emin olduğumu söyleyebilirim. Uğrunda sayısız altın dağıttıkları, kurban verdikleri ulusçuluk savaşından bir anda vazgeçeceklerini sanmak mümkün mü? Makedonya'nın tamamen Yunan olduğu sloganını terk edeceklerine inanmak mümkün mü? (...) Makedonya Rumlarının pek az ve Makedonya'nın Bulgar olduğuna Avrupa'nın inanması için 15 günlük gerçek barış ve tam sükûnetin yeterli olacağının bilincindeler.[4]

Selanik'teki İtalyan konsolosu da 14.9.1908 tarihli raporunda bu çekişmelerin olay haline dönüşmesi konusunda örnekler veriyor:

> Jön Türk Komitesi'ni ziyaret için özel trenle gelen 200 Bulgar'ı törenle karşılayan Türk halkıyla birlikte Sırp, Romen ve bütün yabancı kolonilerine düşmanlıklarını göstermek için, bir Türk ile birkaç Yahudi'nin kahve dağıtmak için Hürriyet Meydanı'na koydukları masalara Yunanlılar saldırıp panik yarattılar. Hemen bastırıldı ve üç Yunanlı tutuklandı. İki gün önce de Yunanlılar Bulgar aleyhtarı gösteri yapmışlardı.[5]

İttihatçıları tarihte sadece milliyetçi olmakla değerlendirenler çıkmıştır. Özellikle Araplar bunu kendi milliyetçiliklerini mazur göstermek için bahane olarak kullanmışlardır. Oysa sunduğumuz belgeler tam aksini kanıtlıyor. Parlamenter sistemin bizdeki işleyiş şekli ile Libya ve Balkan savaşlarının etkisinden doğan eğilimleri kendi koşulları içinde değerlendirmek gerekiyor.

1. Cemal Kutay, *Mehmed Şeref Aykut*, İstanbul, 1985, s. 138-142; O. Koloğlu, 'Reval'de Osmanlı Devleti Gerçekten Paylaşıldı mı?', *Tarih ve Toplum*, no. 24, Aralık 1985, s. 16-19.
2. O. Koloğlu, 'Fransız Sosyalistlerine göre İttihatçı Devrimi', *Tarih ve Toplum*, no. 96, Aralık 1991, s. 28-31.
3. *La Liberté*'nin 26 Temmuz 1908 tarihli ve *La Progrès de Salonique*'in 26 ve 29 Temmuz 1908 tarihli sayılarından alınmıştır.
4. İtalya Dışişleri Arşivi, Serie Pol. P. Turchia 124, rapor no. 678.
5. *Aga.*, no. 2286/380.

Ermeni öğrencilerin Meşrutiyet kutlamaları.
Cengiz Kahraman Arşivi

İstanbul'da Meşrutiyet kutlamaları.

EK: 1

KONSOLOSLUKLARA SUNULAN BİLDİRİ

Ekselans,

Vatanımızın önemli bir parçası olan Makedonya'da yaratılan durum, kaderinin düzeltilmesi ve geleceğinin güçlendirilmesi, Türkiye'nin çocukları olan bizlere, Ekselansınıza aşağıdaki satırları saygı ile sunma yetkisini veriyor.

Bu girişimi yaparken sadece, doğduğumuz ülkenin doğal aşkıyla, onun iyiliği ve mutluluğuna katkıda bulunmak göreviyle ve Avrupa'nın bizi az ve eksik tanıdığı inancıyla hareket ediyoruz.

Dolayısıyla bu metin ile amacımız şudur: Sorun üzerindeki gerçeği ortaya çıkarmak, ya da daha iyisi Makedonya'nın çektiği ızdırabı ortaya koymak, bizi doğru yola götürecek gerçek çözümü belirtmek ve dolayısıyla Avrupa Devletlerinin boşuna çaba sarf etmesini ya da yanlışlıklara düşmesini önlemek.

Hayli garip bir manzarayla karşı karşıyayız: Şimdiye kadar Makedonya adına konuşan, onun mutluluğu için büyük bir kaygı gösterisi yapan, her biri diğerinden daha az uygulama yeteneği olan çözümleri ileri süren yabancılar olmuştur.

Acaba, ülkelerini ve onun ıstıraplarını bütün yabancılardan daha iyi bilen Osmanlıların da kendi görüşlerini açıklamalarına izin verilemez mi?

Olayların belirgin gerçeğine dayanan şu saptamayı yapmış bulunuyoruz:

Avrupa'nın Makedonya'daki ıslahat çabası hiçbir sonuca varmadı ve durumun düzelmesine hiçbir katkısı olmadı. Dahası da var. Karışıklıklar arttı, Makedonya sorunu daha karmaşık hale geldi, ülkede bir genel karmaşa hüküm sürüyor.

Avrupa için boşa çıkan, fakat Osmanlılar için felaket getiren dört yıllık tecrübelerden sonra Avrupa Devletlerinin kendileri, şimdiye kadar alınan önlemlerin etkisizliğini kabul ediyor ve ıslahatlarının Makedonya'nın ıstıraplarını hiç hafifletmediğini saklamıyorlar.

Buna rağmen, şerefli bir geri çekilme, dertler yaratmaktan başka bir şeye yaramayan müdahalelerden çekinmek yerine, büyük bir üzüntüyle görüyoruz ki, Avrupa Makedonya'yı, kendisinden sonra harabeler ve felaketler getiren bir tecrübe alanına dönüştürmeye çalışıyor.

Dolayısıyla, Büyük Britanya'nın Dışişleri Bakanı Ekselans Sir Edward Grey'in Makedonya'nın sükûnete kavuşturulmasının bir Umumi Vali atanmasıyla sağlanabileceği görüşünü ileri sürmesinden, buna karşılık Sen Petersburg kabinesinin önerilebilecek en iyi çözüm olarak bir uluslararası idari kontrolün kurulmasını düşünmesinden üzüntü duyarak şaşırmakta haklıyız.

Hemen şunu belirtmeliyiz ki, bu iki tedbirin doğal olarak ikisi de Makedonya'yı İmparatorluğun yapısından ayırma sonucunu vereceklerinden Osmanlı milletince kabul edilemezler.

"Osmanlı İttihat ve Terakki Komitesi" adı altında birleşmiş olan bu millet, kutsal milli çıkarlarına her türlü yabancı müdahalesini uzaklaştırmakta kararlıdır ve halihazır rejimin despotluğundan yararlanan birkaç hainin dışında Osmanlı vatanının bütün evlatlarıyla anlaşmış olarak, bireysel ve politik özgürlüğünü yeniden elde etmeye kararlıdır.

Sonucu ülkemizin genel bir yıkımı olacak her türlü girişime karşı milli haklarımızı korumaya kati kararlı olarak her araçtan yararlanacağımızı ve bizimle adalet ve uygarlıkla uyuşmaz bir şekilde oynanmasına izin vermeyeceğimizi Ekselanslarının bilgisine sunarız.

Bu bildiride en küçük bir din taassubu bulunmadığına inanmanızı rica ederiz. Bizi eyleme sevk eden kendini koruma duygusudur. Ülkemizin bir çöle ya da ilk gelenin insafına kalmış bir eyalete dönüştürülmesini amaçlayan her teşebbüse direnmek için gerekli güç ve enerjiyi bu duygudan sağlayacağız.

Oysa deniyor ki: Avrupa ıslahatla Makedonya'nın iyiliğinden başka bir şey istemiyor.

Şu cevabı veririz: Bütün çabalarına rağmen Avrupa şimdiye kadar başarısız kalmıştır; devamında da daha fazla başarı elde edemeyecektir. Bunun pek çok sebebi vardır ve bize göre en başta geleni, Avrupa'nın bir hayali gerçekleştirmeye çalışmakta olmasıdır.

Gerçekten, Avrupa Devletlerinin nihai amacı güya Makedonya denilen yerde bir tür devlet ya da özerk bir eyalet (ki aynı anlama gelir) kurmaktır. Oysa Makedonya bağımsız devlet olarak 2000 yıldan fazla bir zamandan beri ortadan kalkmıştır ve bugün eski Makedonyalılardan hiçbir iz kalmamıştır.

Makedonya geçmişinden isminden başka bir şey muhafaza etmemiştir; bir tarihi anıdan başka bir şey değildir.

Makedonya olmadığı gibi, artık Makedonyah da yoktur. Halihazırda Makedonya Osmanlı İmparatorluğunun tamamlayıcı ve ayrılmaz bir parçasıdır. Yaşamı bu İmparatorluğunkiyle birlikte devam edecek ve sonu onunkiyle birlikte olacaktır. Hayali bir Makedonya yaptığınız üç Rumeli vilayeti, Osmanlı İmparatorluğunu teşkil eden diğer 27 vilayetin iyi ya da kötü kaderini paylaşacaklardır. Bunda ayırım yapılamaz.

Ve eğer Avrupa geçmişi canlandırmak için bu derece iştiyaklı ise mesela yakın bir tarihe kadar var olan ve topraklarında hâlâ aynı Polonyalıların oturduğu Polonya Krallığını neden tekrar canlandırmıyor?

Bir başka düşünceye geçelim. Okuduğumuza ve bize söylendiğine göre, Avrupa'nın Makedonya'ya müdahalesi, bu eyaletteki zavallı Hıristiyanların (?!) uğradıkları felaketler, baskılar ve can kıyımı yüzünden kaçınılmaz olmuştu. Dolayısıyla, böylesine yüce bir diğerkâmlık duygusuyla harekete geçen Avrupa'ya göre, bütün evrende sadece Makedonya Hıristiyanları en mutsuz ve acımaya layık olup, diğer her

tarafta her şey yolunda gitmektedir. Mesela Rusya'nın sakinleri mutluluk içinde yüzmektedirler.

Bu vesileyle, aşağıdaki yargılarımıza izin vermenizi dileriz: Avrupa'nın Makedonya'ya doğrudan ve açık müdahalesi, Sofya Komiteleri tarafından Manastır vilayeti Bulgarlarının bir kısmi ayaklanmasının ilanı üzerine olmuştur. Demek ki, Avrupa kargaşaları onayladığını ve karışıklık çıkaranlara destek ve yardım vermeye hazır olduğunu göstermek istedi. Eğer Bulgarlar sakin dursalardı, silaha baş vurmasalardı, Türklerin çiftliklerini ve köylerini kül haline getirmeselerdi, yollarda rastladıkları kendi halinde Müslümanları öldürmeselerdi, Avrupa her türlü müdahaleden çekinecek ve Makedonya sorunu, hiç de akıllıca olmayan şekilde gündemde tutulmaktan ve kışkırtılmaktan kurtulacaktı.

Burada bir sürü çelişki var, ama üzerinde durmak istemiyoruz.

Makedonya ile ilgili bütün ıslahatın ölü doğmasının ikinci sebebi, Avrupa'nın Makedonya'nın hastalığını bilmemesi ya da bilmezlikten gelmesidir. Görünüşleri gerçekler sanmakta, daha da yanlış sonuçlar çıkarmak için yanlış noktalardan hareket etmektedir. Makedonya'da, bir yanda cellat sayılan Müslümanlar, diğer tarafta kurban sayılan Hıristiyanlar (özellikle Bulgarlar) bulunduğunu düşünüyor. Dolayısıyla hastalığa çareyi, Hıristiyanların, yani Bulgarların, iddia edilen barbarlığa, iddia edilen Müslüman fanatizmine karşı korunmalarını önlemler alarak sağlamayı düşündü.

Hemen belirtelim: Avrupa garip şekilde yanılıyor. İyiliksever(!) müdahalesinden beri Hıristiyanlar birbirini boğazlıyor; buna karşılık halkın çoğunluğunu oluşturan Müslümanlar (Bulgarların yüzde 23'üne karşılık yüzde 55) ona en şiddetli yalanlamayı yaptılar.

Buna rağmen Avrupa hatasında, yani pek az başarıya uğrayan ıslahatında ısrar ediyor ve Makedonya'nın ıstırabını çektiği asıl hastalığı bilmezlikten gelmekte devam ediyor.

Oysa dürüst ve tarafsız her gözlemci için Makedonya konusunda iki gerçek pek açıktır: a) Belirgin bir Makedonya hastalığı yoktur; b) Makedonya'da Müslüman taassubu yoktur.

Makedonya halklarının durumunun pek parlak olmadığını ilk kabul edenler biziz. Bu noktada Avrupa ile tam fikir birliği içindeyiz.

Sadece, hastalığın kökenleri ve doğal sonuç olarak uygulanacak çareler konusunda birbirimizden ayrılıyoruz.

Makedonya'daki kötü durumun başlıca sebebi eyaletin kendisinde değil, bir parça daha uzakta aranmalıdır. Sadece Makedonya'nın değil, Osmanlı İmparatorluğunun yapısındaki bütün diğer eyaletlerin de şikâyetçi olduğu bütün kötülüklerin sebebi halihazır rejimin despotizmidir. Durumu böylesine kötü, böylesine tahammül edilemez kılan medeni, insani ve siyasi özgürlüklerin tam olarak eksikliğidir.

Aynı sebepler her yerde aynı etkileri yaratırlar. Makedonyalılar Anadolulu, Arabistanlı, Trablusgarplı, Türk, Arnavut, Arap, Çerkes, Kürt, Valak, Musevi, Sırp, Rum, Bulgar, Ermeni kardeşlerinin, haklı olarak Osmanlı diyebileceğimiz bütün insanların çektikleri aynı sıkıntıları çekmekte, aynı boyunduruk altında ıstırap çekmektedirler. Din ya da milliyet farkı kimsenin ıstıraplarını azaltmadığı gibi, boyunduruğu da hafifletmiyor. Ne Makedonya'da, ne de Osmanlı İmparatorluğunun diğer vilayetlerinde ne imtiyazlılar, ne de ezilmişler vardır: Birbirimizden hiç de farklı olmayan ortak bir kısmetimiz var: Despotluğun acımasız boyunduruğu.

Şu halde, Makedonya'nın kaderi Avrupa'ya bu kadar endişe veriyorsa, hakikaten Makedonyalıları mutlu etmek istiyorsa, o zaman işte çözüm: Makedonyalıların bir bölümünü oluşturduğu Osmanlılara mutluluğu vermek için, mutlakıyetçi yönetimi devirmemize yardım edin, bizi özgürlüğe, ışığa kavuşturun.

Ama hiçbir şekilde ve durumda, spesifik bir Makedonya hastalığı görmekten oluşan görüşünüzü kabul edemeyiz.

Sizin anladığınız manada bir Makedonya sorunu yoktur; bir Osmanlı iç sorunu vardır ve bu da er ya da geç Türkiye'nin evlatlarının ortak çabalarıyla çözümlenecektir.

Makedonya Hıristiyanlarına karşı işlediği söylenen sözüm ona Müslüman fanatizmi bir hayalden ibarettir. İmparatorluğun diğer bölgelerinde bulunan Müslümanlar gibi Makedonya Müslümanları da aynı vatanın evlatları olan, baskı ve ıstırapta kardeşleri Hıristiyanlara karşı kısır, son derece kısır bir mücadeleye bütün güçlerini vermekle her şeyi kaybedeceklerini anlayacak kadar sağduyu sahibidirler. Müslümanlar, vatanın iyiliği ve güçlenmesi için, bir diğer dil konuşan ve başka bir dine sahip kimselerle yakın ve içten bir birliğin güvence olduğunun bilincindedirler. Müslümanlar ve Hıristiyanlar olarak önlenmesi gereken aynı tehlikelerimiz olduğu gibi, aynı çıkarlarımız ve aynı özlemlerimiz vardır.

Amaçları Makedonya'yı Yunanistan'a, Bulgaristan'a ya da Sırbistan'a katmak olan Sırp, Yunan ve Bulgar ihtilalcilerinin bir kısmı tarafından atılan nifak kıvılcımının sürüp gitmesine izin vermemelidir.

Pek az tanınan ve yanlış değerlendirilen Müslümanlar, Makedonya'nın yeni sakinleri değildir. Tarih bize, bu kısımların sultanlar tarafından fethinden uzun süre önce Türklerden oluşan pek çok koloninin Makedonya'ya yerleşmiş olduğunu öğretiyor. Görüldüğü gibi, Türklerin de Makedonya üzerinde hayli eski tarihi hakları vardır.

Ancak şimdilik sorun bu değildir. Daha sonra gelmiş olan Türkler gibi İslamı kabul etmiş yerliler de yüzyıllardan beri Hıristiyanlara karışmış olarak yaşıyorlar. Böylesine uzun bir karışmadan aralarında son derece önemli yakınlaşmalar belirdi. Karşılıklı olarak

birbirlerini destekledi̇ler ve yardımda bulundular.

Müslümanlar başkalarının dinine ve milliyetine saygılarıyla ünlüdürler, belki de bu konuda tektirler. Hıristiyan kiliselerinin yapımına katkıda bulunmuş Müslümanlar vardır ve başkalarına kendi dil ve milliyetlerini zorlamış Müslüman yoktur.

Görüyorsunuz ki, Ekselans, Makedonya'da birbirini yok etmeye yemin etmiş iki ırk bahis konusu değildir; İslam dini taassubu da yoktur.

Hakkında bu kadar laf edilen bu taassup neden oluşuyor? Burada Avrupa'nın ıslahatçı eylemi başladığından beri tam dört yıl geçti. Müslüman fanatizminin tek bir patlayışına örnek var mı? Müslümanlar tarafından işlenmiş suçlar kaç tanedir? Çeteleri, terörist komiteleri nerede? Makedonya'da iç savaşı azdıran kimdir?

Evet, olabilir ki, savaşçı nitelikleri sizlerce de bilinen Müslümanlar, kısa bir süre içinde, aşağılanıcı bir şekilde muameleye uğramaya daha fazla dayanamayarak, haklarının kaybı ve yok edilme karşısında sessiz kalmayabilirler.

Dediğimiz gibi, Müslümanlar Makedonya'da nüfusun çoğunluğunu oluşturuyor. En tarafsız istatistikler bu bölgede yüzde 55 Müslüman olduğunu gösteriyor. Buna rağmen sadece onların kaderiyle hiç ilgilenmemekle yetinilmiyor (zaten onlar da bunu istemiyorlar), fakat aynı zamanda Avrupa'nın bütün girişimleri, bütün ıslahatları da açık açık onlara karşı yöneltiliyor. Islahat Avrupalıların Bulgarlara, düzeni bozdukları ve Avrupalı devletlere Makedonya işlerine daha doğrudan karışmayı kolaylaştırmakta yardımcı oldukları için, çok zararlı bir hediyesidir. Oysa aynı istatistiklere göre Makedonya'daki Bulgarların bütün sayısı yüzde 23'tür.

Bu durum karşısında, azınlığa avantaj sağlayıp çoğunluğun haklarını ayaklar altına almanın adil olup olmadığını sorma hakkımız doğmaktadır. Bu tür davranışlarla bir ülkenin teskini, uyumu pekiştirmek ve çeşitli milletler arasında birliği kurmak mümkün olabilir mi?

Bütün bunlara rağmen Müslümanlar takdire layık bir sabır gösterdiler. Bu pasif tutumu daha fazla muhafaza edemezler. Yeni haksızlık eylemlerine karşı silkinecek ve aynı duygularla dolu olan Hıristiyanları da yanlarına alarak, vatanın korunması için son adamına kadar savaşacaklardır.

Avrupa'nın sözüm ona reformlarıyla ortalığı karıştırmaktan başka bir şey yapmayacağı hakkındaki üçüncü sebep şudur: Avrupa Devletleri arasında, Makedonya'ya barış ve düzenin egemen olmasını içtenlikle istemeyenler vardır. Egoist çıkarlarına anormal, hatta anarşik bir ortam daha uygun görünmektedir.

Bu tür hükümetlerin Makedonya'yı ve diğer vilayetleri altüst eden geçmiş ve halihazır karışıklıkların kısmen müsebbibi olduklarını tekrar ederiz.

Bu belirlemeyi pek çok örnekle destekleyebiliriz; susmayı tercih ediyoruz...

Avrupa'nın Rusya'yı Türkiye'nin işlerine karışmaktan engellemesini gerektiren -eğer çabalarında samimi ise- çok önemli bir sebep de Rusya'nın sadece Makedonya için değil, bütün Doğu'nun varlığı için en çok korkulacak devlet olmasıdır. Başından ayaklarının ucuna kadar Panslavist olan Rusya, kendisini Doğu'yu fethetmek, İstanbul'a sahip olmak ve Balkan Yarımadasını Slav, yani Rus bir eyalet haline getirmekle yükümlü bir tarihi misyona sahip sayıyor.

Tarih buna tanıktır. Büyük Petro'dan günümüze kadar Doğu'yu parçalayan bütün savaşların, bütün ihtilallerin Sen Petersburg'dan gelen entrikalar ve kışkırtmaların sonucu olduğunu en inkâr edilemez şekilde gösteriyor.

Balkan Yarımadasının şehir ve köylerinin her sokak köşesinde haç işareti yapan ve ellerinde kutsal resimlerle dolaşan kişiler belirir belirmez bunların Rus ajanları olduğu ve korkunç bir fırtınanın gelmekte olduğu anlaşılıyordu. Yüzyıllardan beri başımıza gelen bütün felaketler hemen tamamen Rus yayılmacı politikasının sonucudur.

Şimdi de Rusların hakkımızdaki davranışında hiçbir değişiklik görülmüyor. Daima aldatıcı din ve ortodoksluk etiketi altında, bizim için yıkıcı egoist hedefler sakladıkları ve tıpkı geçmişteki gibi aynı siyasi yolu izleyerek dini taassubu körükledikleri, grupları birbirine düşürdükleri, karışıklıkları teşvik ettikleri ve iç savaşları hızlandırdıkları görülüyor.

Sivil ajanları, konsolosları, cahil jandarma subaylarının her biri, Hıristiyanları kardeşleri ve vatandaşları Müslümanlara karşı bir dinci yok etme savaşma teşvik eden, karışıklık yuvalarıdır.

"Makedonya Islahı Çabası" adı verilen, sonuçları trajik olan bu komedide şaşırtıcı ve üzücü olan taraf, Avrupa'nın bilinçli cehaletidir, o Avrupa ki, yarım yüzyıl önce Türklerin yanında, Panslavcı yayılma programlarını gerçekleştirmenin zamanının geldiğini zannetmiş olan Ruslara karşı savaşmıştı. Şimdi bu aynı Avrupa onlara yardıma ve amaçlarını kolaylaştırmaya çalışıyor.

Avrupa'yı reform girişimlerinde başarısızlığa uğratacak dördüncü sebep, Makedonya'da mevcut karışıklıkların sebeplerini kökten kazıyacak etkili önlemleri almak istememesidir.

Avrupa devletleri bugünkü durumda Müslümanların bir rolü bulunmadığına ve bütün karışıklıkların Türkiye ile hem-sınır devletler, yani Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan'da hazırlanıp desteklendiğine iyice kanidirler.

Avrupa, sözüm ona ihtilalci denilen çetelerin bu ülkelerden hareket ettiklerine, orada örgütlendiklerine ve teçhiz edildiklerine ve Sofya, Atina ve Belgrad'da bulunan Komitelerin emirleriyle hareket ettiklerine dair bütün kanıtlara sahipfir.

Avrupa pekâlâ biliyor ki, Makedonyalı denilen çeteler eğer İmparatorlukla hem-sınır devletlerden destek ve sığınak

sağlamasalar Makedonya'da yaşayamaz ve çarçabuk yok olurlar. Buna rağmen Avrupa Sofya, Atina ve Belgrad kabinelerine platonik notalar yollamakla yetiniyor ve aksine, komşusu olarak pek az şuurlu, ama gürültücü devletlere sahip olmaktan başka kusuru bulunmayan Makedonya'da aşırı işgüzarlık gösteriyor.

İçtenlikle Makedonya'da çetelerin kalmaması isteniyor mu? Öyleyse onlara Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan'dan yardım yapılması engellensin. İşte, sivil temsilciler, kontrolcüler, jandarma subayları vb... için son derece geniş bir çalışma alanı... Selanik ya da Türkiye'nin diğer vilayetleri yerine Sofya, Atina ve Belgrad'a yerleşmeleri çok daha uygun olur.

Avrupa'nın geçmiş, halihazır ve gelecekteki reformlarının başarısızlığa uğramasının kaçınılmazlığının sebeplerini açıkladıktan sonra, Ekselans, müsaade ederseniz, bundan çıkacak sonuçları özetleyelim ve mantıki neticeleri belirtelim; tabii aynı zamanda Makedonya sorununun pratik ve adil çözümünü sağlayacak araçları da ortaya koyalım.

Sonuçlarla başlayalım.

Yukarda anlattıklarımızdan ve olayların kendi açıklığından anlaşılıyor ki, Avrupa'nın Makedonya işlerine müdahalesinin sonuçları ülke için tamamen olumsuz ve yıkıcıdır.

Dört yıl süren ıslahattan sonra bugün Makedonya'da bir genel anarşi, bütün fecaati ile bir iç savaş, halkın korkunç sefaleti ve çok ürkütücü bir moral düşüş vardır. Hiçbir yöne doğru en küçük bir iyileşme belirtisi görülmüyor. Durum orada her zamankinden daha karmaşıktır. İlerleme ve rahatlık yerine en haşin ihtiraslar kışkırtıldı, huzursuzluk ve yıkım tohumları atıldı, ülkenin bütün güçleri kurutuldu ve halk doğru yoldan, Osmanlı vatanının hep birlikte katkısı ile hepsine özgürlük ve eşitliği getirecek yoldan saptırıldı.

Bu acınacak sonuçlardan çıkarılacak bir tek yargı vardır: Zavallı Makedonya'da hâlâ iyi ve sağlıklı kalan şeyleri muhafaza edebilmek için her türlü ıslahat girişiminden vazgeçmek; tecrübeyle kötülüğü kanıtlanan bir eylemden tamamen vaz geçmek; kendi haline bırakıldığı takdirde kendi evlatlarının toplu çalışması ve çabalarıyla kendi kendine canlanacak bir ülkeye her türlü müdahale ve karışmadan çekinilmesi.

Eğer Avrupa Makedonya'dan çekilir, bu sorunla meşgul olmaktan vazgeçerse, Makedonyalılar kendi aralarında anlaşmaya varacak, yabancıların eseri olan bütün güçlükleri ve anlaşmazlıkları alt edecek, çeteleri ve yabancı propagandasının kötü etkisini yok edecek ve diğer vilayetlerdeki kardeşleriyle birlik olarak, kendilerini utanılacak bir esaret altında tutan despotik boyunduruğu sarsmağa ve kırmağa muvaffak olacaklardır.

Osmanlı İmparatorluğunun diğer bölgelerinde olduğu gibi, Makedonya'da da ırk ve din farkı olmadan bütün sakinler vatanın yüksek çıkarları karşısında kardeştirler; ne Hıristiyan, ne de Müslüman vardır; aynı çıkarları, aynı özlemleri, aynı dost ve aynı düşmanları bulunan Osmanlılardan başkası yoktur.

Dolayısıyla, bütün Osmanlı vatanının evlatlarının "Osmanlı" adı altında birliği, ki durumun gerçeğine en uygun olanıdır; mevcut rejimi devirmek için dayanışma, işbirliği ve ilerleme; özgürlük ve uygarlığın yararlarını elde etmek: İşte bütün çabalarımızı hasrettiğimiz program ve işte Makedonya sorununun çözümü, ki bir kez daha tekrarlamalıyız, Osmanlı sorunundan ayrı bir sorun değildir.

Özerk ya da Avrupa vesayeti altına sokulmuş bir Makedonya istemiyoruz: bu ihtimallerin biri ya da diğerinde sonuç bizim için telafisi imkânsız bir yıkım olacaktır.

Makedonya'nın gerçekten Osmanlı İmparatorluğunun bütünleyici bir parçası kalmasını istiyoruz; ayrı olarak mütalaa edilmesini istemiyoruz.

Makedonya, mutlakıyetçi yönetimin perdesinin örttüğü bütünün bir parçasıdır. Avrupa karışmadan bu perdeyi yırtmak bize düşer. Yahut da Avrupa mutlaka bize yardım etmek istiyorsa, bize yapabileceği en büyük hizmet, bir yandan Makedonya'daki ıslahat eylemlerini olduğu gibi durdurmak ve diğer yandan İstanbul'da sultanın üzerinde gerekli baskıyı yaparak mutlakıyetin yerini Anayasaya bırakmasını sağlamak ve Sofya, Atina ve Belgrad üzerinde etkili bir şekilde müdahalede bulunarak bu hükümetlerin Makedonya'ya yönelik bütün cinai eylemlerini durdurmalarını sağlamak olacaktır.

Barışı getirebilecek ve Avrupa'yı lüzumsuz hareketlerden koruyacak vasıtalar bunlardır.

Eğer en basit sağduyu ve ülkenin gerçek çıkarı tarafından zorunlu hale gelen bu önerdiğimiz tedbirler yerine, Avrupa bize hiç de uygun gelmeyen mütalaalarla girmiş olduğu yanlış yolda ısrar eder ve Makedonya'ya bir Umumi Vali atanması, uluslararası bir idari ve adli kontrol kurulması, Makedonya'daki Osmanlı ordusunun sayıca sınırlandırılması fikirlerinde ısrar eder ya da diğer herhangi bir yeni önlem önerirse, Ekselanslarına şunu bildirmek durumundayız ki, artık sabrımızın sonuna varmış bulunuyoruz ve şerefli bir ölümü, sefil ve aşağılanmış bir yaşama tercih ederiz.

Ancak bu uç davranışa başvurmadan önce, Ekselanslarının isteklerimizin meşruluğunu iyi değerlendireceğini, bir felaketi önlemek için elinden gelen her şeyi yapacağını, kendimiz tarafından kendimiz için şeklindeki sloganızımın gerçekleştirilmesi için çalışmakta bizi serbest bırakacağını ummaktayız.

Arzularımızın yerine getirileceği umuduyla Ekselanslarına en derin saygılarımızı sunarız.

Osmanlı İttihat ve Terakki Komitesi

(İtalya Dışişleri Arşivi, Serie Pol. P. Turchia 124)

(Devam edecek)

İttihat ve Terakki'nin 1909 Kongresi

Dr. AHMET MEHMETEFENDİOĞLU
Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve inkılâp Tarihi Enstitüsü öğretim üyesi

1909 yılı ve özellikle 31 Mart sonrasındaki dönem İttihatçıların yönetimi ele geçirme ve ortak olma çabalarının belirgin şekilde arttığı bir dönemdi. İttihat ve Terakki'nin 31 Mart sonrasında bu yeni dönemde hem en büyük rakibi, hem de en büyük destekçisi Hareket Ordusu Komutanı Mahmud Şevket Paşa'ydı. 31 Mart sonrasında "Türklerin Oliver Cromwell'i"[1] olarak tanımlanan Mahmud Şevket Paşa'nın elinde bulundurduğu güç İttihatçıların siyasi alanda daha rahat hareket etmelerine neden oldu.[2] Sahip olduğu güç nedeniyle Mahmud Şevket Paşa'nın 1909 yılında Nobel Barış Ödülü'ne aday olarak gösterilmesi bile gündeme geldi.[3] Mahmud Şevket Paşa'nın kontrol edilemeyen bu gücü İttihat ve Terakki'nin 31 Mart sonrası dönemdeki politikalarında etkin bir rol oynadı. İttihat ve Terakki'nin sivil ve liberal kanadı Mahmud Şevket Paşa'nın gücünden rahatsızlık duymaktaydı.[4] İttihat ve Terakki ile Mahmud Şevket Paşa arasında yaşanan bu gerginlik II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki içinde yoğunlaşan "sivil-asker" çatışmasına ve "ordu-siyaset" ilişkilerine farklı bir boyut kazandırdı.

ORDU-SİYASET İLİŞKİSİ

31 Mart sonrasında "sivil-asker" çatışmasından belki de daha önemli olan ve Mahmud Şevket Paşa ile farklı boyutta hissedilen esas problem ise "ordu-siyaset" ilişkisiydi.[5] Daha Meşrutiyet'in ilk aylarında ordunun meşruti sistem içindeki görevi[6] kesin hatlarla tanımlanmıştı:

> Bir ordunun vazifesi için milletin hayatına kasd etmek veya bu babda bir alet-i cinayet olmak değil, belki onun nigehbân-ı şan ve şerefi olmak ve felaket vâkıasına vücud-ı hamasetiyle bir siper-i müdafaa teşkil etmek ve bu babda her türlü fedakârlığı ihtar eylemektedir.[7]

Bu doğrultuda ordunun siyasetle uğraşması da bir görev olarak kabul edilmişti:

> Orduyu siyasiyat ile uğraşmaya sevk eden esbab yakından tedkik olunursa nazariyat noktasındaki bunun umur-ı siyasiyeye müdahale değil, vezaif-i asliye ve esasiyeyi ifadeden başka bir şey olmadığı tezâhür eder.[8]

Ordu-siyaset ilişkileri Kâmil Paşa hükümetinin Meclis-i Mebusan'da İttihat ve Terakki tarafından düşürülmesi sonrasında daha belirgin bir şekilde gündeme gelmişti. Kâmil Paşa hükümetinin düşürülmesinde İttihat ve Terakki kadar ordunun da büyük etkisi olmuştu. Şubat 1909'da Kâmil Paşa'nın harbiye ve bahriye nazırlarını görevden alması ordu tarafından "muhalif-i meşrutiyet" olarak değerlendirilmişti.[9] Bu durum Selanik'teki bazı askeri birliklerin Kâmil Paşa hükümetini devirmek için hazırlık yaptığı yolunda söylentilerin çıkmasına neden olmuştu.[10] Nitekim konuya ilişkin 13 Şubat 1909'da Meclis-i Mebusan'da yapılan görüşmelerde ordunun bu konudaki hassasiyeti daha belirgin bir şekilde hissedildi. Beşiktaş önlerinde bulunan donanmaya bağlı gemilerden gönderilen telgraflar[11] Kâmil Paşa hükümetinin aynı gün düşürülmesinde etkili oldu.[12] Kâmil Paşa hükümetinden sonra kurulan birinci Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinde bahriye ve harbiye nezaretlerine yapılan atamalarda da ordunun büyük bir etkisi oldu.[13]

Hükümetin kurulmasından sonra Selanik, Manastır ve Edirne'deki askeri birliklerden gönderilen telgraflarda hükümete açık destek verildi.

Goltz Paşa'nın "Askeri Cumhuriyet"[14] olarak tanımladığı Üçüncü Ordu birlikleri tarafından gönderilen bir telgrafta ise hükümeti ve meşrutiyeti yıkma hazırlığı içinde olanları "kahretmek" için ordunun hazır beklediği dile getiriliyordu.[15] Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin yönetime gelmesinden sonra muhalefet, İttihatçıların ve özellikle ordunun siyasetle uğraşmasını eleştirmeye başladı.[16] Hükümetin kurulmasıyla birlikte İttihat ve Terakki'nin ve ordunun ülke yönetimini kontrol ettiği söylentisi İttihatçıların ve ordunun diktatörlükle suçlanmasına neden oldu. Muhalif basının, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Vükela toplantılarına sivil giyimli subayların katıldığını yazması ve bu subayların ülkeyi yönettiklerini ileri sürmesi İttihat ve Terakki'yi zor durumda bıraktı.[17] Bu söylentiler karşısında oldukça bunalan İttihatçılar her ortamda ordunun ve kendilerinin siyasetle uğraşmadığını açıkladılar. Dr. Nazım ve Enver Bey, İttihat ve Terakki'nin ve ordunun siyasetle uğraşmadığını kamuoyuna duyurdular.[18] *Tanin* ve Hüseyin Cahid de aynı doğrultuda yayınlar yapıyordu. Hüseyin Cahid "bir memleket içinde tehayyül edilebilecek afetlerin en fenası ordunun siyaset ile uğraşması" olacağını ileri sürerken, sistemini "askeri ihtilaller üzerinde isnad" eden bir ülkenin hiçbir zaman rahat edemeyeceğini dile getiriyordu.[19] Ancak, aynı Hüseyin Cahid ülkenin ve meşrutiyetin korunması için İttihat ve Terakki'nin ve ordunun siyasi yaşam içinde gerekli olduğunu ileri sürüyor ve orduyu "nigehbân-ı meşrutiyet" olarak tanımlıyordu.[20]

"Ordu-siyaset" ilişkisi 31 Mart sonrasındaki dönemde Mahmud Şevket Paşa'nın kişiliğiyle birlikte daha farklı bir boyut kazandı.[21] Mahmud Şevket Paşa'nın sahip olduğu bu gücü, bu güçle beraber ortaya çıkan sorunları ve ordunun siyasetle uğraşmasını bir "komplikasyon" olarak değerlendiren Hüseyin Cahid, İttihat ve Terakki'nin ve özellikle de sivil kanadının 31 Mart sonrasında Mahmud Şevket Paşa karşısındaki durumunu, "ordu-siyaset" ve "sivil-asker" ilişkilerini şu şekilde ifade ediyordu:

> İttihat ve Terakki'nin sivil unsurları asker unsurları karşısında âdeta "süt dökmüş kedi" halinde kalmışlardı. Kabahatli gibi idiler. İşleri yüzlerine gözlerine bulaştırmışlardı. İdaresizlikleri neticesinde ifratları, şeraiti hiç saymaları, halkın ve askerin hissiyatına dokunmaları, şımarıklıkları yüzünden memleketi felakete sürüklemiş telakki ediliyorlardı. Şimdi bir Hareket Ordusu nüfuzu vardı ve bunun başına Mahmud Şevket Paşa hâkimdi. Cemiyetin ismi bile zikredilemez olmuştu.[22]

Aynı durumdan rahatsız olan bir diğer kişi de, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sivil kanadının önde gelen üyelerinden Cavid Bey'di. Cavid Bey, Mahmud Şevket Paşa ile birlikte daha farklı bir boyut kazanan başka bir konudan, "cemiyet-ordu" ilişkilerinden kaygı duymaktaydı.

> Ordu gayet garip bir tarz-ı hareket takip ediyor. Cemiyetle hiçbir gün alaka ve münasebeti olmadığını ilan ediyor. Bu hal ile cemiyetin kader-i müstakbelini tenzil edecekler. Bu fena, pek fena bir politikadır. Halihazır için müfid olsa da yarın için mûfidir. Orduyu kaldırıp buraya getiren cemiyettir. Bunu unutmamalı.[23]

Sorun, 31 Mart'ın bastırılmasından sonra İttihat ve Terakki'nin Mahmud Şevket Paşa'ya görevini tamamladığını ve Rumeli'ye dönmesi gerektiğini söylemeye cesaret edememesinden kaynaklanmaktaydı.[24]

31 Mart hadisesi sonrasında Hareket Ordusu subay ve erleri İstanbul sokaklarında.

CEMİYET-FIRKA İKİLEMİ

Aynı dönem içinde yaşanan ve İttihat ve Terakki'yi hem kendi içinde, hem de muhalefet karşısında zor durumda bırakan ve Meşrutiyet'in ilanıyla beraber ortaya çıkan bir diğer önemli problem de "cemiyet-fırka" ikilemiydi.[25] İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra yayımlanan siyasi program ve nizamnamelerde "cemiyet-fırka" ikilemine açıklık getirmeye yönelik ifadeler yer almıştı. Bu soruna ilk olarak 1908 kongresinde açıklık getirilmeye çalışılmıştı. Kongre kararlarının 3. maddesi Meclis-i Mebusan'daki İttihat ve Terakki grubunu "İttihat ve Terakki Fırka-ı Siyasiyesi" olarak tanımlamaktaydı.[26] Ancak bu ve buna benzer ifadeler ve açıklamalar cemiyet-fırka ikilemine açıklık getirmeye yetmedi. Çünkü Meclis-i Mebusan'daki İttihat ve Terakki Fırkası, Merkez-i Umumi'nin ve özellikle de Cemiyet'in kontrolü altındaydı. Cemiyetle fırka arasında yaşanan gerginlikler ve fikir ayrılıkları ise Merkez-i Umumi tarafından çözümlenmekteydi.

Sinop mebusu Doktor Rıza Nur ve İstanbul mebusu Hüseyin Cahid Bey.

Ikinci Meşrutiyet'in ilanından sonra ortaya çıkan ve muhalefet tarafından eleştirilen bir diğer konu da "cemiyet-i mukaddes"in Meşrutiyet'in ilanından sonra "nigehbân-ı meşrutiyet"e soyunmasından kaynaklanmaktaydı. Muhalefet birinci Hüseyin Paşa hükümetinin kurulmasından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin meşruluğunu daha belirgin bir şekilde tartışmaya başlamıştı.[27] Muhalif basın cemiyetin hükümet işlerine karıştığını ve Meclis-i Mebusan'ın İttihat ve Terakki'nin isteği doğrultusunda çalıştığını ileri sürüyordu.[28] Muhalif basının bu tutumuna İttihatçı *Tanin* ve *Şura-yı Ümmet* gazeteleriyle cevap verilmeye çalışıldı. Bu iki gazete yayımladıkları makalelerle İttihat ve Terakki'nin ve özellikle de Cemiyet'in konumuna açıklık getirmeye çalıştılar. Hüseyin Cahid İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin görevini henüz tamamlamadığını, dağıtılmasının ise ülkeye zarar getireceğini düşünmekteydi.[29] Meclis-i Mebusan'a büyük bir çoğunlukla giren İttihat ve Terakki'nin siyasi program ve tüzüğüne göre hareket etmesini Hüseyin Cahid doğal bir gelişme olarak değerlendiriyordu.

Hüseyin Cahid Meclis-i Mebusan'da görev yapan İttihatçı mebusların kendi vicdanları doğrultusunda hareket ettiklerini ve Cemiyet'in bu konuda hiçbir baskısının olmadığını iddia etmekteydi.[30] Hüseyin Cahid'e göre İttihatçı mebusların tek bir görevi vardı. Bu da "icrası taahhüd edilen siyasi program haricine" çıkmamaktı.[31]

Muhalefet 31 Mart öncesinde açıkça İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi hayattan çekilmesini istiyordu.[32] Bu konuda İttihatçıları ve Cemiyet'i acımasızca eleştiren kişi Rıza Nur'du. Meclis-i Mebusan'daki İttihat ve Terakki Fırkası'nı hükümet içinde hükümet olmakla suçlayan Rıza Nur 31 Mart'ın patlak vermesinden çok kısa bir süre önce yayımlanan "Görüyorum ki İş Fena Gidiyor" başlığını taşıyan makalesinde Cemiyet'i acımasızca eleştiriyordu.

> Cemiyetin vazifesi kendi ilanına göre milletin meşrutiyetine nigahbânlıktır. Millet vesayetine muhtaç değildir. Şimdi bir "idare-i pederane" lazım değil. Eğer vesayet lazımsa -belki lazım- onu hükümet-i meşruta deruhte etmeli ve cemiyet uzaktan seyirci kalmalı.[33]

İttihat ve Terakki'ye muhalif bütün gazetelerde yayımlanan bu makalesinde Rıza Nur İttihat ve Terakki'nin Selanik'e gitmesini istiyordu.[34]

Muhalefetle gerginleşen ilişkileri çözmek ve "cemiyet-fırka" ikilemine açıklık getirmek için Meclis-i Mebusan'daki İttihat ve Terakki Fırkası'nın çalışmasını düzenleyen bir dahili nizamname ve siyasi program kabul edildi.[35] 17 maddeden oluşan "Meclis-i Mebusanı Osmanide Müteşekkil İttihat ve Terakki Fırkası'nın Nizamname-i Dahilisi" başlığını taşıyan programın ikinci maddesi, gizli oyla ve üç ay için seçilen bir reis-i evvel, dört reis-i sanînin İttihat ve Terakki Fırkası'nı yöneteceğini açıklıyordu. İttihat ve Terakki Fırkası'nın meclisteki çalışmalarına ilişkin açık düzenlemelerin getirildiği bu yeni programda göze çarpan bir diğer madde ise 13. maddeydi. Bu madde fırkanın hükümetle olan ilişkilerine açıklık getiriyordu:

> Fırkanın hükümetle olan münasebeti usul-i meşrutiyet dairesinde cereyan edecektir. Azadan hiçbiri fırkanın kararı olmaksızın fırka namına hükümet-i icraiyeye müracaat etmeyecektir. Bunun hilafına hareketi sabit olanlar sülüsan-ı ekseriyeti ara ile fırkadan ihraç olunacaktır.

14. madde de ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetiminin, Cemiyetler Kanunu yayınlanıncaya kadar, "her nevi mesuliyet-i kanuniye[nin] o nama hareket edecek malum ve muayyen bir katib-i umumiye ait" olacağı ifade edilmekteydi.[36] 17 maddeden oluşan siyasi programda ise İttihat ve Terakki Fırkası'nın siyasi hedefleri açıklanıyordu.[37]

Hüseyin Cahid 31 Mart'ın patlak verdiği gün yayımlanan yazısında bu iki düzenlemeyle "cemiyet-fırka" ikilemine açıklık getirildiğini düşünmekteydi. Hüseyin Cahid'e göre bu düzenleme cemiyet ve fırkanın görev ve sorumluluklarına kesin bir açıklık getirmişti.

> Artık cemiyet hayat-ı umumiyeden çekilmiş, hayat-ı hususiyeye girmiştir. Şimdi bizce calib-i dikkat olarak cihet-i memleketimizin hali ve istikbali üzerinde tesirat-ı siyasiye icra edecek olan fırkadır.[38]

HÜKÜMETTE DEĞİŞİKLİK

İttihat ve Terakki'deki sivil ve liberal kanat, İkinci Meşrutiyet'in ilanından beri var olan, 31 Mart sonrasında daha farklı boyutlar kazanan, "cemiyet-ordu", "sivil-ordu" ve hepsinden de önemli olan "ordu-siyaset" ilişkilerine açıklık getirmek ve çözmek için, bu sorunların kaynağı olarak gördükleri Mahmud Şevket Paşa'nın ayaklanma sonrasındaki "fiili" gücünü mevcut olan sistem içinde kontrol altına almak istedi. İttihatçılar, ordunun ve kendilerinin de desteklediği ikinci Hüseyin Hilmi Paşa hükümetide Mahmud Şevket Paşa'yı Harbiye Nezareti'ne getirerek sistem içine çekmek istediler.[39] İttihatçılar Hareket Ordusu Komutanlığıyla elinde büyük bir askeri güç bulunduran Mahmud Şevket Paşa'yı bu göreve getirerek onu kontrol altına almak istiyorlardı. Mahmud Şevket Paşa İttihatçıların harbiye nazırlığı teklifini kabul etmedi.[40] Sivil ve liberal kanada mensup bazı İttihatçılar ise Mahmud Şevket Paşa'nın hükümete girmesiyle beraber İttihat ve Terakki aleyhindeki "diktatörlük" suçlamalarının daha da artmasından endişe etmekteydiler.[41] Mahmud Şevket Paşa da aynı gerekçelerle hükümete girmek istemedi.

> 31 Mart olayından sonra meşrutiyeti kurtaran ben değilim, ordudur. Nüfuz-ı idareyi elime almak istemedim. Çünkü nüfuz-ı idareyi elime almakla 'diktatör' namı verilmesi ihtimalinden çekiniyordum ki hiçbir vakit 'diktatör' olmayı arzu etmedim. Ben sadece bir askerim. Vazifem de orduyu ıslah etmektir. Hiçbir gayr-ı memnun ihtiva etmeyen ordu, Meşrutiyet'e tamamen sadık ve onun harisidir. Bundan dolayı 'diktatörlük' kabul edemem.[42]

Bu gerekçeyle hükümete girmek istemeyen Mahmud Şevket Paşa, Üçüncü Ordu Erkân-ı Harbiye Reisi Ali Rıza Paşa ile birlikte hükümet üyelerinin seçiminde etkili oldu ve böylece eski sadrazamlardan

31 Mart hadisesi üzerine Meşrutiyet'in muhafazası için Bursa'da toplanan gönüllüler.

Ferid Paşa, Mahmud Şevket Paşa'nın isteği doğrultusunda, hükümete dahiliye nazırı olarak girdi.[43]

Sivil ve liberal kanadın Mahmud Şevket Paşa'yla gerginleşen ilişkileri çözme, inisiyatifi ele geçirme, 31 Mart sonrasında Cemiyet'in kaybettiği prestiji tekrar kazanma ve iktidarı ele geçirme doğrultusundaki bir diğer girişimi de siyasi müsteşarlıklar oluşturma yolundaki çabasıydı.[44] İkinci Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin kurulmasından hemen sonra tartışmaya açılan bu düşünce Mahmud Şevket Paşa'nın muhalefetiyle karşılaştı. Mahmud Şevket Paşa "çoluk çocuk" olarak tanımladığı genç İttihatçıların ülke yönetimine siyasi müsteşarlıklarla gelmesine sıcak bakmadı.[45]

Mahmud Şevket Paşa'yı Harbiye Nezareti'ne getirme ve siyasi müsteşarlıklarla ülke yönetimini ele geçirme çabasında istediği sonucu elde edemeyen İttihatçılar, 1909 yılında köklü reformlar ve önemli yasal değişiklikler konusunda Hüseyin Hilmi Paşa hükümetiyle uyumlu bir işbirliği içinde çalışarak meşruti sistemin önünü açarlarken,[46] aynı zamanda da sivil kanadın iki seçkin üyesinin hükümete girmesini sağladılar. Haziran ayında Hüseyin Cahid'in "rütbesiz nazır" olarak tanımladığı Cavid Bey Maliye Nezareti'ne getirilirken,[47] hükümete Mahmud Şevket Paşa'nın isteğiyle giren ve İttihat ve Terakki'den gelen baskı sonucunda istifa etmek zorunda kalan Dahiliye Nazırı Ferid Paşa'nın yerine de ağustos ayında Talat Bey getirildi.[48] Hükümette bir önemli değişiklik de eylül ayında yaşandı. Müsteşarlıklar konusunda hükümete destek vermeyen ve Mahmud Şevket Paşa'ya olan yakınlığıyla tanınan Nafıa Nazırı Gabriel Naradonkyan Efendi İttihat ve Terakki'den gelen baskı sonrasında görevinden istifa etti. Yerine sivil ve liberal kanadın desteklediği ve İttihatçı kimliğiyle tanınan Hallaçyan Efendi getirildi.[49]

Hükümetteki bu değişiklikler sivil ve liberal kanadın Mahmud Şevket Paşa karşısındaki konumunu bir ölçüde de olsa güçlendirdi.[50]

İKİNCİ KONGRE

İttihat ve Terakki'nin İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonraki ikinci kongresi, 31 Mart sonrasının kendine özgü bu koşulları içinde, eylül ayında Selanik'te toplandı.[51] İttihat ve Terakki'nin 31 Mart olayı sonrasında gücünü topladığı, olayın izlerini silmeye çalıştığı bir dönemde toplanan kongre her açıdan önem taşımaktaydı. 1909 yılının kendine özgü bu koşulları içinde toplanan kongrede alınacak kararların İttihat ve Terakki'nin bu yeni dönemdeki gücüne, siyasi ve ekonomik politikalarına destek verecek nitelikte olacağı beklenmekteydi.[52] Kongrede Meşrutiyet'in ilanından sonra ortaya

Edirne mebusu Cavid Bey.

çıkan "cemiyet-fırka" ikilemine ve 31 Mart sonrasında İttihat ve Terakki'yi hem ülke içinde, hem de ülke dışında zor durumda bırakan "ordu-siyaset" ilişkisine çözüm ve açıklık getirilmesi de diğer bir önemli beklentiydi.[53]

İttihat ve Terakki'nin ilk kongresi meşrutiyetin ilanından kısa bir süre sonra büyük bir gizlilik içinde 1908 yılının ekim ayında Selanik'te toplanmıştı. Kongrede 13 maddelik kararlarla birlikte, 21 maddeden oluşan bir siyasi program kabul edilmiş ve Abdülhamid'in Kanun-ı Esasi'ye bağlı kalması koşuluyla korunmasına karar verilmişti. Kongrede Kâmil Paşa hükümetini bağlayıcı bir karar alınmamıştı.[54]

20 Eylül'de toplanması kararlaştırılan ikinci kongre, delegelerin yerleşim yerlerinden geç gelmeleri nedeniyle çalışmalarına ancak 22 Eylül'de başlayabildi.[55] Merkez-i Umumi üyeleri, Anadolu, Rumeli ve merkez livalardan gelen 82 delegenin[56] katılımıyla çalışmalarına başlayan kongrede, görüşmeler Ramazan nedeniyle akşamları yapılıyordu.[57] Sekreterlik görevine Tevfik Rüştü (Aras) Bey'in getirildiği kongrede, idare heyetine seçilen üyelerin dönüşümlü olarak oturum başkanlığı yapmalarına karar verildi.[58] Tevfik Rüştü Bey'e yardımcı olması için iki katip görevlendirildi.[59] Kongre çalışmalarını basına ve kamuoyuna kapalı olarak yürütme kararı aldı.

Kongrenin toplandığı günlerde Selanik'teki sosyal ve kültürel alandaki hareketlilik gözden kaçmıyordu. Selanik'e bu hareketliliği getiren, şehrin değişik bölgelerinde İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet hakkında konferanslar veren, aralarında Aydın mebusu Ubeydullah Efendi'nin de bulunduğu, önde gelen İttihatçı hatiplerdi.[60]

KONGRE ÖNCESİ TOPLANTILAR

Gündemin çerçevesi ise kongreden kısa bir süre önce toplanan iki ayrı toplantıda tespit edilmişti. Bunlardan ilki haziran ayında Dr. Nazım Bey'in başkanlığında toplanan Selanik il kongresiydi.[61] Burada İttihat ve Terakki'nin 31 Mart sonrasında içinde bulunduğu durum yeniden gözden geçirilip cemiyetin yapısına ilişkin önemli kararlar alınmış, cemiyet üyelerinin sayısının artırılması için İttihat ve Terakki kulüplerinin halka açık olmasına ve kulüplerde "menafi-i umumiyeye müteallik mevad hakkında" konferanslar düzenlenmesine karar verilmişti.[62] Basına yansıyan haberlere göre, bu kongrede 31 Mart benzeri olayların yaşanmaması için gerekli tedbirlerin alınmasına ve yeni bir siyasi parti kurulmasına da karar verilmişti.[63]

İkinci toplantı ülkenin ve İttihat ve Terakki'nin bu yeni dönemde içinde bulunduğu sorunları görüşmek üzere kongreden kısa bir süre önce yapılmıştı. Bazı kaynaklarca "hususi kongre" olarak adlandırılan bu toplantı ülke içinde ve dışında yaşanan gelişmeler nedeniyle Merkez-i Umumi'nin önerisiyle temmuz ayında gizli olarak Selanik'te yapılmıştı.[64] Hacı Adil Bey'in başkanlığında dört gün süren bu toplantı Manastır, Selanik, İzmir, Kosova ve Yanya'dan gelen ikişer temsilcinin katılımıyla gerçekleştirildi.[65] Bu özel toplantıya o günlerde Selanik'te bulunan Ali Fethi (Okyar) Bey de Merkez-i Umumi'nin davetiyle katıldı.[66] Bu toplantıda Meclis-i Mebusan'da görüşülen Cemiyetler Kanunu'nun yasallaşması sonrasında ortaya çıkacak olan yeni sorunların çözümü doğrultusunda kararlar alındı. Bu doğrultuda cemiyetin yapısında, kulüplerinde ve siyasi programında gerekli yasal değişikliklerin yapılması kararlaştırıldı. Alınan bu kararların büyük kongre toplanıncaya kadar yerine getirilmesi için il ve ilçelerdeki kulüplere talimatlar gönderildi. Girit, Makedonya, kilise ve okullar sorununa ilişkin takip edilecek olan politikaların da görüşüldüğü bu toplantıda, Selanik ve Manastır merkez örgütleri arasında bir süreden beri var olan sorunlar da Merkez-i Umumi'nin devreye girmesiyle ortadan kaldırıldı.[67]

Bu özel toplantıda 31 Mart sonrasında dağılan cemiyet genel merkezi tekrar oluşturuldu. İttihat ve Terakki'yi kongreye götürecek olan yeni genel merkez üyeleri bu toplantıda tespit edildi. Yeni genel merkez üyeleri arasında Tevfik Rüştü (Aras), Ali Fethi (Okyar) ve Dr. Nazım beyler de bulunmaktaydı.[68]

Basma açıklanan dört maddelik programda kongrede ülkenin içinde bulunduğu sorunların konuşulacağı dile getiriliyordu.[69] Azınlıklarla olan sorunlar, eğitim ve ülkenin sanayi ve ticarette hızla gelişmesi kongrede öncelikle konuşulacak sorunlar olarak gösteriliyordu. Bir diğer önemli gündem maddesi ise ağustos ayında yürürlüğe giren Cemiyetler Kanunu sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin örgütlenmesine ilişkin yapacağı yasal değişikliklerdi.[70] Adının açıklanmasını istemeyen bir Merkez-i Umumi üyesi kongrenin öncelikli amacının bu sorun olduğunu basın aracılığıyla kamuoyuna duyurdu:

> Kongrenin içtimasından asıl maksat Meclis-i Mebusan tarafından kabul edilen Cemiyetler

Nizamnamesi üzerine cemiyetin ahz edeceği şekli kararlaştırarak ve anasır-ı muhtelife arasında Osmanlılık fikrini tamim ettirmek ve sevdirmek olacaktır. Bundan maada Türkçe lisanının tamimi ile uğraşılacaktır. Kongre politika ile katiyen istigal etmeyecektir. Bu meseleyi cemiyetin itimad ettiği kabine tedvir etmeye mecburdur.[71]

Kongrenin toplanacağı günlerde Hüseyin Cahid'in *Tanin*'de yayımlanan makaleleri kongredeki esas gündemin ne olacağına ilişkin ipuçları vermekteydi.[72] Hüseyin Cahid yazılarında sürekli olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Meşrutiyet'in ilanındaki etkisinden bahsederek cemiyetin halen gerekli olduğunu yazıyor ve cemiyeti meşrutiyetin "yegâne istinatgâhı" olarak tanımlıyordu. Hüseyin Cahid yazılarında "vatanın bekasını cemiyetin bekasıyla" eşdeğerde tutuyordu.[73] 31 Mart sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önemli bir yapısal değişikliğe gittiğini ileri süren Hüseyin Cahid, Cemiyet'in siyasetle uğraşmadığını ve Cemiyet'in artık kendini sosyal ve kültürel alanda gösterdiğini ileri sürüyor ve buna örnek olarak İttihat ve Terakki kulüplerinde verilen gece derslerini gösteriyordu.[74] Hüseyin Cahid'e göre, Cemiyet'in varlığı ve yürüttüğü sosyal ve kültürel alandaki çalışmaları ülke içinde gerekliydi.[75] Kongrede öncelikle "cemiyet-fırka" ve "ordu-siyaset" ilişkilerinin konuşulmasını isteyen Hüseyin Cahid'e göre, Meclis-i Mebusan'ın açılışından sonra daha belirgin bir şekilde hissedilen "cemiyet-fırka" ikilemi kongrenin en önemli gündem maddesi olmalıydı.[76] Hüseyin Cahid, kongrede öncelikli olarak çözüme kavuşturulmasını istediği bu sorunu İttihat ve Terakki'den çok, ülke çıkarları açısından gerekli görmekteydi.[77]

Hüseyin Cahid'in kongrede öncelikli olarak "cemiyet-fırka" ikilemine açıklık getirmesini istemesinin önemli bir nedeni vardı. Bu da 16 Ağustos

Edirne mebusu Talat Bey ve Aydın mebusu Ubeydullah Efendi.

1909'da yürürlüğe giren Cemiyetler Kanunu'ydu.[78] Bu kanunla gizli cemiyet kurulması yasaklanıyordu. Yine bu kanun kurulacak cemiyetlerin kuruldukları yerlerdeki en büyük mülki idareye, kurucu üyeleri, nizamname ve programlarıyla başvurmalarını zorunlu kılıyordu. Bu durum 1909 yılında hâlâ gizliliğini koruyan ve yönetim kadrosu kamuoyu tarafından bilinmeyen İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni zor durumda bırakıyordu.[79] Hüseyin Cahid, kamuoyunun beklentileri doğrultusunda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Cemiyetler Kanunu'nun ilgili maddeleri doğrultusunda yapılmasını istiyordu. Ancak bütün İttihatçılar gibi Hüseyin Cahid de bu yeni yapılanmanın cemiyeti "nigehbân-ı meşrutiyet" görevinden uzaklaştırmamasını istiyordu.[80]

KONGRE KARARLARI

Kongre bu doğrultuda hem kamuoyunun beklentileri, hem de Cemiyetler Kanunu'nun ilgili maddeleri doğrultusunda kararlar aldı.[81] Bu kongreyle beraber İttihat ve Terakki Cemiyeti gizlilikten kurtuldu ve Cemiyetler Kanunu'na göre çalışmasına karar verildi.[82] Bu doğrultuda 114 maddeden oluşan yeni bir cemiyet nizamnamesi kabul edildi. Cemiyet'in çalışma alanı olarak eğitsel, sosyal ve kültürel alanlar gösterildi ve bu durum Cemiyet'in yeni nizamnamesinin ilk maddesinde açıkça dile getirildi. Buna göre İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin görevi "makasid-i mukaddesenin maddi ve manevi terakkiyat-ı medeniyenin temini ve tamami-i mülkiyenin muhafazası uğrunda müttehiden çalışmayı esas maksat ve meslek olarak" kabul edildi. Yeni nizamnamede bir sene süreyle seçilen üç Merkez-i Umumi üyesi, Meclis-i Mebusan'daki İttihat ve Terakki Fırkası ile olan ilişkilerde Cemiyet adına sorumlu tutuldular. Nizamnameyle cemiyet, fırkaya göre daha güçlü kılındı.

Cemiyet ile hükümet arasındaki ilişkileri sağlamak için de üç kişi görevlendirildi. Merkez-i Umumi tarafından seçilen bu kişiler Naci, Miralay Sadık ve Nafiz beylerden oluşmaktaydı.[83]

Cemiyet'e ilişkin yeni düzenlemelerin yapılıp bu doğrultuda kararların alındığı kongrede Meclis-i Mebusan'daki İttihat ve Terakki Fırkası için yeni bir nizamname hazırlanmadı. 12 Nisan 1909'da kabul edilen İttihat ve Terakki Fırkası'nın dahili nizamnamesi ve siyasi programı aynen kabul edildi.

Kongrede "cemiyet-fırka" ikilemine istenilen derecede açıklık getirilemedi.[84] Bundan sonraki kongrelerde de "cemi-

Meşrutiyet'in ilanında İttihat ve Terakki'nin İstanbul'daki ilk Merkez-i Umumi üyeleri: Midhat Şükrü (Bleda), Hüseyin Kadri (Mahmud Şevket Paşa'nın yaveri), İbrahim (İpek mebusu), Hayri (Ürgüplü), Talat (Paşa), Ahmed Rıza (Meclis-i Mebusan reisi), Enver (Paşa).

yet-fırka" ikilemine açıklık getirilmeye çalışılmışsa da, bu sorun İttihat ve Terakki için bir çelişki olmaya devam etmiştir.[85] Bu sorun 1913 kongresiyle ortadan kaldırılırken İttihat ve Terakki'nin Batı'ya özgü bir siyasi partiye dönüşme sürecinin önü de açılmış oluyordu.[86] Buna rağmen, rahmetli Tunaya Hoca'nın ifadesiyle, "başlangıçta gizli ve ihtilalci bir yeraltı örgütü olan İttihat ve Terakki Cemiyeti 1908'de açılan plüralist siyasal hayat içinde bir siyasi parti" olamamış ve Meşrutiyet'in ilanından beri var olan bu soruna 1918 yılına değin açıklık getirilememiştir.[87]

Kongrenin esas gündemi "ordu-siyaset" ilişkileriydi. Bu sorunun çözümü için 31 Mart sonrasındaki gelişmelerden istenilen sonuç alınamadı.[88] 31 Mart sonrasında Hareket Ordusu'nun yayımladığı bildirilerde ordunun siyasetten ayrılması düşüncesi dile getirilmişti.[89] Yine aynı düşünce doğrultusunda kurulan Zabitan-ı Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin çalışmalarından da istenilen sonuç elde edilemedi. Bu cemiyete girmek isteyen asker üyeler cemiyete girmeden önce meşrutiyete, İttihat ve Terakki'ye sadık kalacaklarına ve siyasetle uğraşmayacaklarına dair imzalı bir belge vermekle yükümlü tutulmuşlardı.[90] Ordunun ve askerin "vezaif-i asliyesi"ne dönmesi doğrultusundaki bu cılız gelişmeler yasal düzenlemelerle de desteklenmişti. 1909 yılının temmuz ve ağustos aylarında Meclis-i Mebusan'da kabul edilen dört önemli kanun bu amacı taşımaktaydı.[91] Ancak bu dört kanun askerin siyasetle uğraşmayacağına dair açık ifadeler taşımıyordu.[92] Döneme damgasını vuran Mahmud Şevket Paşa'nın da "ordu-siyaset" ilişkilerine açıklık getirmede gerekli olan kararlılığı göstermediği anlaşılıyordu.

> Meşrutiyetin akabinde, siyasiyatla iştigal eden askerler, bundan men olunamazlardı. Onu men edecek olanlar, men etmeye muktedir olsalar dahi, men etmemeli idiler. Bendeniz, Meşrutiyetin ilanı akabinde orduyu siyasattan men etmeye muktedir değildim ve iktidarım olsaydı dahi men'e cesaret edemezdim. Men'e kalkışsaydım, sa-i muameleye uğradım. Mürteci addolunurken, belki nef edilirdim, onun için yapmadım ve yapamadım.[93]

MUSTAFA KEMAL KONGREDE

Kongrede "ordu-siyaset" ilişkilerini gündeme getiren kişi kongreye Trablusgarp delegesi olarak katılan Kolağası Mustafa Kemal'di.[94] Mustafa Kemal ordunun siyasetten ayrılması düşüncesini Meşrutiyet'in ilk günlerinden itibaren her ortamda dile getiriyordu.[95] Meşrutiyet'in ilanından sonra ordunun asli görevi olan ülke savunmasını üstlenmesini isteyen Mustafa Kemal, bu düşüncesini İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi üyelerine, Cemal, Talat ve özellikle de Enver Bey'e söylemekten çekinmemişti.[96] Bu düşüncelerinden dolayı birkaç kere uyarılan Mustafa Kemal, 1908 kongresinden sonra Enver Bey ve arkadaşları tarafından bölgede meydana gelen güvenlik sorunları gerekçe gösterilerek Trablusgarp'a gönderildi.[97] Buraya "sürgün" olarak gönderilen Mustafa Kemal'in Trablusgarp'tan 1909 yılının ocak ayından sağ olarak dönmesi başta Enver Bey olmak üzere bazı İttihatçılar için şaşırtıcı olmuştu.[98]

Ziya Gökalp ve İstanbul delegesi Kara Kemal ile birlikte kongrede dile getirdiği düşünceler nedeniyle kongrenin önemli simalarından biri haline gelen Mustafa Kemal'in ordunun siyasetten ayrılması yolundaki düşünceleri kongrede Ali Fethi, Cafer Tayyar ve İsmail Hakkı beyler tarafından da desteklenmekteydi.[99] Mustafa Kemal ordunun ve askerin siyasetten ayrılmasının gerekliliğini kongrede şu cümlelerle dile getirdi.

> Huzurunuzda, şimdi ifade edeceğim kanaatime göre, ben bugün burada bulunmamalıydım. Fakat aziz vatanımızın maruz bulunduğu büyük tehlikeyi düşünerek, ordu içindeki teşkilatıyla ordumuzu, Mebuslar Meclisi'ndeki azaları ile meclisi, hükümeti elinde tutan cemiyetin en sâlahiyetli makamı olup, en büyük mesuliyeti taşıması lazım gelen bu kongreye gerçeği anlatmak için geldim. İn-

kılabı ordumuzun yardımı ile yaptık. Ondan sonrasını getiremedik. Cemiyetimiz hâlâ orduya dayanıyor. Bu sebeple, ordumuzda disiplin sakatlanmış, talim ve terbiye aksamıştır. Halbuki etrafımızı çeviren düşmanlarımız durmadan ordularını kuvvetlendirmektedirler. Tehlike büyüktür. Ordumuzun içinde bulunan cemiyet arkadaşlarımız, politikada devam etmek istiyorlarsa ordudan çıkmalı ve cemiyetimizin halk içindeki teşkilatı arasına girmelidir. Bu suretle gün bile kaybına meydan vermeyerek ordumuz politikadan uzaklaşmalıdır. Ve ordu içinde kalacak olan dostlarımız da artık politika ile meşgul olmamalı ve bütün gayretlerini ordumuzun kuvvetlenmesine çevirmelidirler. Cemiyetimiz de bir an önce teşkilatımızı halkın içinde genişleterek, milletimize dayanan siyasi bir parti haline gelmelidir.[100]

Mustafa Kemal'in bu sözleri ve ordunun siyasetten ayrılması düşüncesi kongrede sert tartışmaların yaşanmasına neden oldu.[101] 31 Mart'ın askeri bir güç tarafından bastırılması ve meşrutiyetin kurtarılması orduyu bazı delegeler gözünde hâlâ zorunlu ve gerekli kılıyordu. Kongrede başını "kahraman-ı hürriyet " Enver Bey'in çektiği bir grup ordunun siyasetten ayrılmaması gerektiğini savundu.[102] Kongrede sert tartışmaların yaşanması üzerine siyasetle iç içe girmiş bulunan İkinci ve Üçüncü Orduya konuya ilişkin düşüncelerini öğrenmek için birer heyet gönderilmesine karar verildi. Selanik'te bulunan Üçüncü Ordu Mustafa Kemal'in kongrede dile getirdiği düşünceleri kabul ettiğini bildirdi. Kongreye Edirne delegesi olarak katılan Refet Bey de konuya ilişkin İkinci Ordunun düşüncesini öğrenmek için Edirne'ye gönderildi.[103] Kazım (Karabekir) ve İsmet (İnönü) beyler, İkinci Ordu adına ordunun siyasetten ayrılmasına karar verildiğini Refet Bey aracılığıyla kongreye bildirdiler.[104] İkinci ve Üçüncü Ordunun bu kararı kongrede konuya ilişkin yapılan görüşmeleri etkiledi. Kongrede Mustafa Kemal'in tezi doğrultusunda ordunun siyasetten ayrılması gerektiği kabul edildi.[105] Ancak, ordunun cemiyetten desteğini çekme düşüncesi kabul edilmedi[106] ve ordu yanlısı delegelerin tepkilerini dengeleyebilmek için Enver Bey ve arkadaşlarının Meclis-i Mebusan'da asker kökenli mebusların bu görevlerini dört sene daha sürdürmeleri doğrultusundaki teklifleri de kongrede kabul edildi.[107]

Hareket Ordusu kumandanı Mahmud Şevket Paşa (önde ortada) kurmay heyetiyle birlikte.

KONGRE SONRASI GELİŞMELER

Kongrenin aldığı bu kararlar Hüseyin Cahid'in *Tanin*'de yayımlanan makaleleriyle kamuoyuna duyuruldu.[108] Hüseyin Cahid, kongrede ordunun siyasetten ayrılması doğrultusunda alınan kararın kamuoyunun beklentilerine ve Meşrutiyet'in ilanından beri var olan sorunlara istenilen çözümü getirmediğinin farkındaydı. Alman bu karar cemiyet, siyaset ve ordu iç içeliğini ortadan kaldırmamıştı. Hüseyin Cahid'in yazılarında bu durum açıkça görülüyordu.

> Bu memlekette daha pek çok sene İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne lüzum vardır. Cemiyetin en fedakâr, en gafur, en münevver azası ise ekseriyetle zabitandan ibarettir. Zabitan cemiyet işleriyle meşgul olmayacak olursa cemiyet pek kıymetli bir muavenetten mahrum kalacaktır.[109]

Hüseyin Cahid'in bu iç içeliğin karşısında önerdiği çözüm yolu ise "taksim-i amal"di. Temelde askerin siyasetle uğraşmasına karşı olan Hüseyin Cahid, "taksim-i amal" çözümünü ve kongre sonrasında orduyla olan ilişkilerin çerçevesini şu şekilde ifade ediyordu:

> İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en birinci maksadı, gaye-i vücudu muhafaza-yı meşrutiyettir. İşte cemiyet bugün bu vazifeyi orduya tevdi ediyor. Ordu resmen cemiyete tabi değildir. Cemiyet klüplerine devam etmeyecek, cemiyet ile münasebette bulunmayacaktır. Fakat aynı zamanda cemiyetten çıkmış da değildir. Çünkü cemiyetin meşrutiyeti silah kuvvetiyle müdafaa ve muhafaza vazifesini tekmil ordu deruhte ediyor.[110]

İttihat ve Terakki yanlısı diğer gazetelerde de aynı çelişki görülüyordu.[111]

Askerin siyasetle uğraşmaması doğrultusunda İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi'si de birtakım kararlar aldı. Merkez-i Umumi tarafından hükümetle diyalogu yürütmekle görevli üç kişiden birisi olan ve adını 1911 yılında Hizb-i Cedid hareketinin lideri olarak daha geniş kitlelere duyuracak olan Miralay Sadık Bey, asker olduğu için bu görevden alındı.[112]

Kongrenin askerin siyasetle uğraşmaması doğrultusunda aldığı karar orduda birtakım rahatsızlıklara neden oldu.[113] İstanbul'da Divan-ı Harb üyesi beş subayın görevlerinden istifa etmesi kongrede alınan kararın protesto edilmesi olarak değerlendirildi.[114] Mahmud Şevket Paşa bu istifaları doğrulamadı ve kişisel boyutta değerlendirilmesini istedi. Kongrede alman kararın orduyu bağlamadığını söyleyen Mahmud Şevket Paşa ordunun temel amacının ülkeyi savunmak olduğunu açıkladı.[115] Enver Bey ise orduyu İttihatçıların hayat kaynağı olarak tanımladı.[116] Ancak bu durum İttihat ve Terakki'den bazı ayrılmaları önleyemedi. Mustafa Kemal gibi askerin siyasetle uğraşmasını istemeyen bazı İttihatçılar, bu kongreden sonra İttihat ve Terakki ile olan ilişkilerini kestiler.

Gündemi "cemiyet-fırka" ikilemi ve "ordu-siyaset" ilişkileriyle geçen kongrede sosyal ve ekonomik sorunlar üzerinde durulmadı.[117] Yine kamuoyunun beklentilerinin tam tersi, bu kongrede ülkenin iç ve dış sorunları da konuşulmadı. Hüseyin Cahid, İttihat ve Terakki'nin bu tutumunu şu şekilde ifade ediyordu:

> Dahili ve harici siyasetle uğraşmak cihetine gelince kongrede bunların müzakereye konulmayacağını söyleyenler tahminlerinde pek isabet etmiş oluyorlar zan ederiz. Çünkü cemiyet siyasi bir tabiata haiz olmakla beraber mesail-i siyasiye ile faal bir surette iştigali, hükümetin hakkı olduğunu pek güzel takdir ettiği cihetle, o ekseriye-i azimeyi kendi fırkasına mensub olan heyet-i vükelanın vazifesine müdahale etmeyeceği aşikârdır.[118]

Kongrede Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin politikalarına ilişkin bağlayıcı bir karar alınmadı. Sadece bazı konularda uyarılarda bulunulmasına karar verildiğini kongre delegesi Madrid sefiri Sezai Bey'in açıklamalarından anlıyoruz:

> Biz gerek umur-ı dahiliye ve gerek umur-ı hariciye politikasında hükümeti tamamiyle serbest bıraktık. Kongrenin ittihaz edeceği bazı mükerrerat vükelamıza alalade bazı ihtarata havi olacaktır. Bu mükerreratı Meclis-i Mebusun huzurunda müdafaa edeceğiz.[119]

1909 kongresinde seçilen Merkez-i Umumi üyeleri kamuoyuna açıklandı. 1908 kongresinde sayıları sekiz olan Merkez-i Umumi üyeleri 1909 kongresinde üçe indirildi. Merkez-i Umumi üyeleri Dr. Nazım, Ömer Naci ve İhsan Namık beylerden oluşmaktaydı.[120]

Merkez-i Umumi üyelerinin ve kongre kararlarının basma açıklanması kamuoyu tarafından olumlu karşılandı.[121] *Times*, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu davranışını desteklerken "Türkiye her şeyi bu cemiyete borçludur" yorumunda bulunuyordu.[122]

Dersim mebusu Lütfi Fikri Bey kongrede alman kararları "tebdil-i sıfat ve mahiyet" olarak değerlendirirken, İttihat ve Terakki'nin ve ordunun siyasetten uzak kalamayacağını ileri sürdü.[123]

Kongrenin bitmesinden kısa bir süre sonra toplanan Meclis-i Mebusan'daki İttihat ve Terakki Fırkası da fırka başkanlığına büyük bir çoğunlukla Mustafa Arif Bey'i getirdi.[124]

Kongreden sonra İttihat ve Terakki'ye yeni isimler katıldı. Orman, Maadin ve Ziraat nazırı Aristidi Paşa, İzmid mebusu Anastas Mihailidis, Trabzon mebusu Matheos Kofidis, Manastır mebusu Traianos Nallis İttihat ve Terakki Fırkası'na katıldı.[125]

1. Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, Çeviren: Nihal Önol, İstanbul, 1990, s. 124.
2. "Hareket Ordusu ve İngiltere", *Sabah*, 2 Mayıs 1325.
3. *Tanin*, 2 Mayıs 1325. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Nobel barış ödülüne aday gösterilmesi gündeme gelmişti. Bkz: *Servet-i Fünun*, 7 Eylül 1324, *Tanin*, 24 Teşrinisani 1325.
4. Hüseyin Cahid Yalçın, "10 Yılın Hikayesi", *Yedigün*, Sayı: 165, 6 Mayıs 1326, s. 30; "Cavid Bey'in Hatıraları", *Tanin*, 6 Eylül 1943.
5. İkinci Meşrutiyet dönemindeki bu temel sorun ana hatlarıyla şu çalışmadan takip edilebilir: Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ankara, 1992.
6. "Inkılâbın Orduya Tesiri", (Erkân-ı Harbiyenin En Muktedir Bir Zabiti Tarafından Gönderilmiştir.) *İttihat ve Terakki*, 18 Eylül 1324. Ayrıca bkz: Kaymakam Muhiddin, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Osmanlı Ordusu", *Şura-yı Ümmet*, 1 Teşrinievvel 1324. Aynı doğrultuda başka bir değerlendirme için bkz: Cemal Kutay, "Osmanlıda On Yıl, Eyüp Sabri Bey'in Hatıraları", *Tercüman*, 7 Ekim 1989.
7. Ali Fethi, "Inkılab-ı Ahirde Osmanlı Ordusunun Politikaya Suret-i Müdahalesi", *Asker*, Sayı: 3, 18 Eylül 1324, s. 125-126.
8. Ali Fethi, *agm.*
9. "Tebdil-i Vükela mı, Darbe-i İstibdat mı?", *Şura-yı Ümmet*, 29 Kânunisani 1324.
10. *Sabah*, 31 Kânunisani 1324.
11. *B.O.A.*, YEE, Kâmil Paşa Evrakına Ek. D. No: 86/34-3368.
12. Selanik mebusu Rahmi, "Kâmil Paşa Hazretlerine", *Tanin*, 22 Mart 1325.
13. *Yeni Gazete*, 3 Şubat 1324.
14. Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, c. 1, İstanbul, 1992, s. 45.
15. *Şura-yı Ümmet*, 8 Şubat 1324.
16. *Yeni Gazete*, 10 Şubat 1324.
17. *Osmanlı*, 4 Mart 1325.
18. *Şura-yı Ümmet*, 17 Şubat 1324; *İkdam*, 21 Şubat 1324.
19. Hüseyin Cahid, "Ordu ve Siyaset", *Tanin*, 16 Şubat 1324.
20. Hüseyin Cahid, *agm.*
21. Kemal Yakut, *Mahmut Şevket Paşa ve Dönemi*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, Eskişehir, 1999, s. 266-286.
22. Hüseyin Cahid, "10 Yılın Hikâyesi", *Yedigün*, Sayı: 164, 29 Nisan 1936, s. 30.
23. "Cavit Bey'in Hatıraları", *Tanin*, 7 Eylül 1943.
24. Hüseyin Cahid Yalçın, *Talat Paşa*, İstanbul, 1943, s. 36-37.
25. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. 3, İstanbul, 1989, s. 200-214; Sina Akşin, "İttihat ve Terakki Üzerine", *S.B.F.D.*, c. XXVI, Mart 1971, No: 1, Ankara, 1971, s. 156-158.
26. Tunaya, *age*, c. 1, İstanbul, 1984, s. 64.
27. "İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne" *Volkan*, 16 Şubat 1324.

28. Derviş Vahdeti, "Hakikat Nasıl Anlaşılacak", *Volkan*, 17 Şubat 1324; *Yeni Gazete*, 20 Şubat 1324.
29. Hüseyin Cahid, "Ziyafet Münasebetiyle", *Tanin*, 3 Mart 1325.
30. Hüseyin Cahid, "Hükümet ve Cemiyet", *Tanin*, 10 Mart 1325.
31. Hüseyin Cahid, *agm.*
32. Hüseyin Cahid, "Perapalas Ziyafeti", *Tanin*, 14 Şubat 1324.
33. Rıza Nur, "Görüyorum ki İş Fena Gidiyor", *İkdam*, 27 Şubat 1324.
34. Rıza Nur, *agm.*
35. *Sabah*, 30 Mart 1325; ayrıca bkz: Tunaya, *age*, c. 1, s. 80-83.
36. Tunaya, *age*, c. 1, s. 81.
37. *Sabah*, 30 Mart 1325; Tunaya, *age*, c. 1, s. 81-82.
38. Hüseyin Cahid, "İttihat ve Terakki Fırkası", *Tanin*, 31 Mart 1325.
39. Ahmet Mehmetefendioğlu, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetleri ve İttihat ve Terakki*, D.E.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, İzmir 1996, s. 62.
40. *Yeni Gazete*, 26 Nisan 1325.
41. *Zaman*, 26 Nisan 1325.
42. *Tanin*, 12 Haziran 1325.
43. Süleyman Kani İrtem, "Meşrutiyette Saray ve Babıali", *Akşam*, 18 Mart 1939. Hükümete girmeyen Mahmud Şevket Paşa "fiili" askeri gücünü 15 Mayıs 1909'da "1. 2. ve 3. Ordular Kıtaat-ı Askeriyesi Müfettiş-i Umumiliği" görevine atanarak daha da genişletti. Böylece Osmanlı ordu tarihinde görülmeyen böyle bir makam "ihdas" edilerek Mahmud Şevket Paşa'nın durumu yasallaştırılmış oluyordu. Bkz. Zekeriye Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu Siyaset Çatışması*, İstanbul, 1993, s. 107-108; Yakut, *agt*, s. 133-135.
44. Süleyman Kani İrtem, "Meşrutiyette Saray ve Babıali", *Akşam*, 4 Mayıs 1939.
45. Ahmet Mehmetefendioğlu, "İttihat ve Terakki ve Siyasi Müsteşarlıklar", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 43, Temmuz 1997, s. 32-33.
46. Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, Çeviren: Nuran Yavuz, İstanbul, 1986, s. 106-116.
47. Hüseyin Cahid, "Rütbesiz Nazır", *Tanin*, 14 Haziran 1325.
48. Celal Derviş, "Gençler Kabinesi", *Zaman*, 1 Ağustos 1325; Enis Avni, "Talat Bey Dahiliye Nazırı", *Zaman*, 9 Ağustos 1325.
49. Hüseyin Cahid, "Yeni Nafia Nazırı", *Tanin*, 29 Ağustos 1325.
50. Hüseyin Cahid, *agm.*
51. İttihat ve Terakki'nin 1909 kongresi için bkz: Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987, s. 147-148; Tunaya, *age*, c. 3, s. 229-230; Alkan, *age*, s. 54-56.
52. B.M., "Selanik Kongresi", *Sabah*, 19 Eylül 1325.
53. Hüseyin Cahid, "Cemiyet-Fırka", *Tanin*, 25 Ağustos 1325, *Sabah*, 10 Eylül 1325.
54. Tunaya, *age*, c. 3, s. 227-229.
55. *Sabah*, 10 Eylül 1325.
56. *Sabah*, 10 Eylül 1325.
57. Celal Bayar, *Atatürk'ten Hatıralar*, İstanbul, 1955, s. 17.
58. Bayar, *age*, s. 17. Kongrede oturum başkanlığı yapanlardan birisi de kongreye Trablusgarp delegesi olarak katılan Mustafa Kemal'di. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, c. 1, İstanbul, 1985, s. 145.
59. Bayar, *age*, s. 17.
60. *Zaman*, 22 Eylül 1325.
61. *Sabah*, 23 Mayıs 1325.
62. *Sabah*, 24 Mayıs 1325.
63. *Sabah*, 24 Mayıs 1325.
64. Süleyman Kani İrtem, "Meşrutiyette Saray ve Babıali", *Akşam*, 14 Mayıs 1939.
65. Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, Ankara 1990, s. 43.
66. Bayur, *age*, s. 44.
67. Süleyman Kani İrtem, *agm.*
68. Bayur, *age*, s. 44.
69. *Tanin*, 18 Eylül 1325.
70. B.M. "Selanik Kongresi", *Sabah*, 19 Eylül 1325.
71. *Sabah*, 11 Eylül 1325.
72. Hüseyin Cahid, "Cemiyet-Fırka", *Tanin*, 25 Ağustos 1325.
73. Hüseyin Cahid, *agm.*
74. Hüseyin Cahid, "Memnun Olunacak Bir Hal", *Tanin*, 15 Eylül 1325, "Ciddi Hizmetler", *Tanin*, 10 Eylül 1325, "Uyanıklık Alameti", *Tanin*, 17 Eylül 1325.
75. Hüseyin Cahid, "Ciddi Hizmetler", *Tanin*, 10 Eylül 1325.
76. Hüseyin Cahid, "Cemiyet ve Fırka", *Tanin*, 25 Ağustos 1325.
77. Hüseyin Cahid, *agm.*
78. *Takvim-i Vekayi*, 3 Ağustos 1325.
79. *Sabah*, 10 Eylül 1325.
80. Hüseyin Cahid, "Selanik Kongresi Münasebetiyle", *Tanin*, 13 Eylül 1325.
81. *Sabah*, 11 Teşrinievvel 1325.
82. Tunaya, *age*, c. 3, s. 229.
83. Hüseyin Cahid, "Fırkanın İçinden", *Tanin*, 6 Teşrinisani 1325, *Sabah*, 6 Teşrinisani 1325.
84. Rıza Nur, "Oldukça Mühim Bir Muamma", *Tanin*, 26 Teşrinievvel 1325.
85. "Bizde Siyasi Fırkalar Nasıl Çalışırlar", *Meslek*, 10 Şubat 1341.
86. Ahmet Mehmetefendioğlu, "İttihat ve Terakki'nin 1913 Kongresi ve Bir Nizamname", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 5, Nisan 1994, s. 60.
87. Tunaya, *age*, c. 3, s. 250.
88. Süleyman Kani İrtem, "Meşrutiyette Saray ve Babıali", *Akşam*, 13 Mayıs 1939.
89. Türkmen, *age*, s. 81-83.
90. Mustafa Doğan, "İnkılap Hatıralarından", *Anadolu*, 3 Şubat 1938.
91. Bu kanunlar için bkz. Nejat Eralp, "İkinci Meşrutiyet'te Silahlı Kuvvetler ile İlgili Üç Önemli Kanun", *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara 1989, s. 118-127.
92. Eralp, *agm.*, s. 127. Bu kararlardan Mensubin-i Askeriyeden Olan Mebusların İlk Devre-i İçtimaiyede Mezun Addedilmeleri Hakkındaki Kanun farklı bir yapıya sahipti. Bu kanunla meclisteki subay mebuslar ilk seçim dönemine kadar ordudan ayrılmış olarak değil, izinli olarak kabul ediliyorlardı. Bkz. Akşin, *age*, s. 147.
93. *Meclis-i Mebusan Zabit Ceridesi*, İçtima Senesi: 1, Devre: 2, c. 1, s. 223.
94. Münir Aktepe, "Atatürk'ün Sofya Ateşeliğine Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Olan Münasebetleri ve Bu Hususla Alakalı Bir Belge", *Belleten*, c. 38, Nisan 1974, Sayı: 50, s. 269.
95. Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İstanbul, 1981, s. 134-135.
96. Cebesoy, *age*, s. 135.
97. Yavuz Abadan, *Mustafa Kemal ve Çetecilik*, İstanbul, 1972, s. 55-56; Cebesoy, *age*, s. 143.
98. Cebesoy, *age*, s. 145.
99. Osman Okyar, "İttihat ve Terakki ve Demokrasi", *Tercüman*, 13 Aralık 1985, Bayar, *age*, s. 17.
100. Tevfik Rüştü Aras, "Ordu ve Politika", *Milliyet*, 2 Mart 1967. Mustafa Kemal kongrede dile getirdiği bu düşünceler nedeniyle bir grup İttihatçı tarafından öldürülmek istendi. Bu doğrultuda Yakup Cemil ve Hüsrev Sami görevlendirildi. Ancak, ikisinin de bu görevi kabul etmemesi üzerine Mustafa Kemal'i öldürme görevi Enver Bey'in amcası Halil ve Abdülkadir beylere verildiyse de bu suikast gerçekleşmedi. Bkz. Fatih Rıfkı Atay, *Çankaya*, İstanbul, 1980, s. 57.
101. Bayar, *age*, s. 118.
102. Aydemir, *age*, c. 1, s. 145.
103. Bayar, *age*, s. 19.
104. İsmet İnönü, *Hatıralar*, İstanbul, 1985, c. 1, s. 54-55; Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c. 1, İstanbul, 1997, s. 122.
105. Bayar, *age*, s. 19.
106. *Sabah*, 19 Eylül 1325, *Tasvir-i Efkar*, 1 Teşrinievvel, 1325.
107. Osman Okyar, "İttihat ve Terakki ve Demokrasi", *Tercüman*, 13 Aralık 1985.
108. Hüseyin Cahid, "Askerler ve Cemiyet", *Tanin*, 13 Teşrinievvel 1325.
109. Hüseyin Cahid, *agm.*
110. Hüseyin Cahid, *agm.*
111. "Ordu, siyaset, cemiyet", *Zaman*, 19 Teşrinievvel 1325.
112. *Sabah*, 14 Kânunievvel 1325. Miralay Sadık Bey, görevden alınmadan kısa bir süre önce, kongrede alınan, askerin siyasetten uzaklaşması kararı sonrasında askerlik görevinden istifa etmişti. Bkz. *Sabah*, 6 Teşrinisani 1325.
113. *Tanin*, 16 Teşrinievvel 1325.
114. *Sabah*, 19 Teşrinievvel 1325.
115. *Tanin*, 16 Teşrinievvel 1325.
116. *Sabah*, 27 Teşrinievvel 1325.
117. Tunaya, *age*, c. 3, s. 230.
118. Hüseyin Cahid, "Selanik Kongresi Münasebetiyle", *Tanin*, 13 Eylül 1325.
119. *Zaman*, 21 Eylül 1325.
120. Merkez-i Umumi üyeliğine seçilen Ömer Naci kongrenin toplandığı günlerde Selanik'te değildi. O günlerde Erzurum'da bulunan Ömer Naci bu görevi Selanik'e döndükten sonra kabul etti. Bkz. *Zaman*, 24 Teşrinievvel 1325.
121. B.M. "Askerlik ve Vatan", *Sabah*, 16 Teşrinievvel 1325.
122. *Sabah*, 17 Teşrinievvel 1325.
123. Lütfi Fikri "Oldukça Mühim Bir Muamma", *Tanin*, 16 Teşrinievvel 1325.
124. *Sabah*, 31 Teşrinievvel 1325.
125. *Sabah*, 8 Teşrinievvel 1325.

"Selanik hatırası:
Yaşasın ordu, yaşasın millet, yaşasın hürriyet!
24 Temmuz 1908
Osmanlı Anayasası'nın anısına."

Abdülhamid; Enver ve Niyazi beylerle birlikte:
"Yasasın Sultan II. Abdülhamid Han. Yaşasın Anayasa.
11/24 Temmuz 1908."

24 Temmuz 1908
Selanik'te Anayasa'nın ilanı.
Vilayet konağı önünde
Rum gençlerin gösterisi.

"Hürriyet Kahramanı" Niyazi Bey.

24 Temmuz 1908, Selanik'te Anayasa'nın ilanı. Sultan V. Murad ve Midhat Paşa.

Bu iki sayfadaki Meşrutiyet kartpostalları Ephemera Derneği'nden Burçak Evren'in arşivinden alınmadır.

TEMMUZ AĞUSTOS
1998 SAYI 10

AYLIK KİTAP VE
ELEŞTİRİ DERGİSİ

virgül 10

Arzu Öztürkmen, Pertev Naili Boratav'ın eserleri; **Mahmut Eşitmez, İhsan Oktay Anar**'ın *Efrâsiyâb'ın Hikâyeleri*; **A. Ömer Türkeş, Amin Maalouf**'un *Béatrice'den Sonra Birinci Yüzyıl, Afrikalı Leo ve Semerkant*'ı; **Erol Üyepazarcı, Ahmet Mithat Efendi**'nin *Esrâr-ı Cinayât*'ı; **Dilek Oktay, Iris Murdoch'un** *İkilem*'i; **Füsun Akatlı, Leyla Erbil**'in *Zihin Kuşları*; **Erol Göka, Anthony Giddens**'ın *Mahremiyetin Dönüşümü: Modern Toplumlarda Cinsellik, Aşk ve Erotizm* ile **Michael Vincent Miller**'in *İkili İlişkilerde Terörizm: Erotik Yaşamın Yozlaşması* adlı kitapları; **Stanislaw Lem**, *Borges*; **Tuna Erdem, Irvin D. Yalom**'un son kitabı *Divan*; **Haydar Akın, Heinrich Insitoris-Jacob Sprenger**'in *Cadıların çekici*; **Yılmaz Varol, Metin Kaygalak**'ın *Yüzümdeki Kuyu*'su; **Ahmet Ada, Murathan Mungan**'ın *Oyunlar İntiharlar Şarkılar, Mürekkep Balığı* ve *Başkalarının Gecesi*; **Mahmut Temizyürek, Halim Şafak**'ın *Saptamalar-Vurgular* ile **Osman Çutsay**'ın *1960'larda Şairin Genç Bir Adam Olarak Portresi* adlı kitapları; **Ali Çakmak, Temel Demirer** ve **Sibel Özbudun**'un derledikleri *Mayaların Dönüşü*; **Hasan Bülent Kahraman, Semra Topal**'ın *Bayan Mira'yla Ufak Bir Gezinti* adlı kitabı; **Yaşar Çabuklu, Julie L. Horan**'ın *Tuvaletin Sosyal Tarihi*, **Georges Vigarello**'nun *Temiz ve Kirli* ve **Ivan Illich**'in H_2O *adlı kitapları;* **Yücel Demirer, Christhopher Hitchens**'ın *Hostage to History: Cyprus from the Ottomans to Kissinger*; **Neriman Aydın, Ali Akyıldız**'ın *Refia Sultan* adlı monografisi; **Kerem Ünüvar, E. Fuat Keyman** ve **A. Yaşar Sarıbay**'ın derlediği *Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslâm*; **Alpay Asar, Roland Barthes**'ın *Çağdaş Söylenler*'i; **Behçet Çelik**, *F. Celâlettin*'in öyküleri; **Feza Kürkçüoğlu, Tuğrul Mataracı**'nın *Ağaçlar* adlı kitabı ve **Saffet Murat Tura** ile **İskender Savaşır** *Pardayyanlar* hakkında yazdı.

Bu sayıda **Mustafa Arslantunalı**'nın Portakal lekeleri adlı denemesi, *Kırmızı Pelerinli Kent* adlı son kitabı **yakınlarda** çıkan **Aslı Erdoğan'la** bir söyleşi de yer alıyor.

Virgül'de ayrıca, *Güzerân; Asker Partisi Ne İstiyor?, Biri Hiçbiri Binlercesi; Eski İstanbul Sinemaları, Düş Şatoları; Payidar; Kadınların Özgürleşmesi Üzerine; Foucault ve Derrida'da Feminizm ve Ayırım; Tarihten Günümüze Zonguldak'ta İşçi Sınıfının Durumu* ve *Boşlukta; Okumadan Kitap Eleştirileri* adlı kitaplar da tanıtılıyor.

Nöbetçi Kulübeleri

AYNUR ÇİFTÇİ

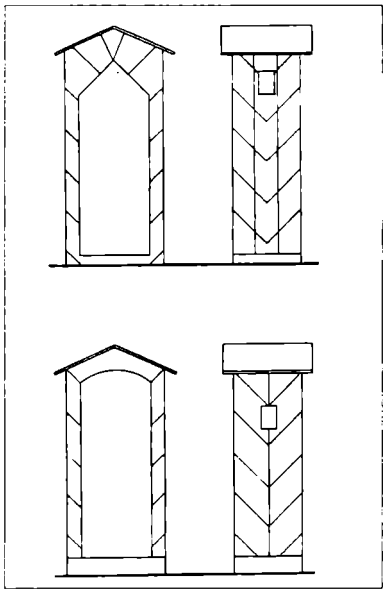
Osmanlı Imparatorluğu'nun başkenti İstanbul'da, 1839 Tanzimat Fermanı ile birlikte Batılılaşma çabaları artmış ve idari, ekonomik, askeri, eğitim, sosyal, kültürel, mimari vd alanlarda önemli değişiklikler yapılmıştır. İmar faaliyetlerinin artmasıyla, var olan mimari doku farklılaşarak hızlı bir kentsel dönüşüm yaşanmıştır. Bu değişim görsel etkisini Batılı öğelerin aynen kullanılması ya da yorumlanmasıyla gösterir.

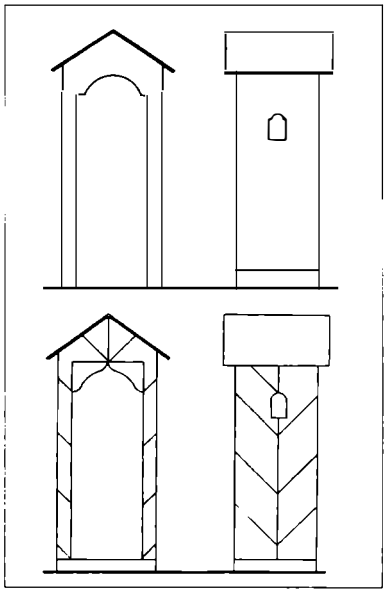
Yeni ihtiyaçların, yeni bina tiplerini de beraberinde getirmesiyle kentin çeşitli yerlerinde resmi binalar, okullar, sanayi ve ticaret yapıları (fabrikalar, imalathaneler), hastaneler, emniyet teşkilatına ait karakollar, kışla gibi askeri yapılar inşa edilmiştir.

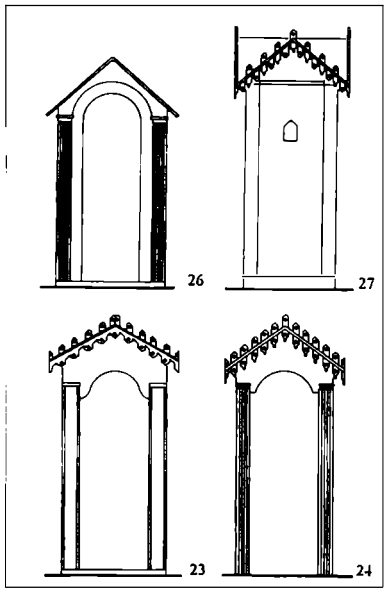
Devlete ait resmi yapıların, saraylar ve saray mensubu kişilerin oturdukları konutların, ticari faaliyetler ile ulaşımın yoğunlaştığı iskelelerin, gümrük yerlerinin güvenliğine özel önem verilmiştir. Bu nedenle bu tür yapıların girişlerine, denetimi ve emniyeti sağlamak amacıyla görevlendirilen kişilerin yağmur ve soğuktan korunması için "nöbetçi kulübesi"[1] denilen küçük barınaklar yerleştirilmiştir. Bu nöbetçi kulübelerinin ön denetimin yanı sıra bazen danışma, karşılama gibi hizmetlerde de kullanıldığı sanılmaktadır.

19. yüzyıl İstanbul'unda, Emniyet Teşkilatı'ndaki idari değişimler sonucu, yapımı hızlanan, mimari anlamda Batılılaşmayı yansıtan, sayısal olarak da kentin mimari dokusunda önemli bir yer tutan karakolların ve askeri kışlaların önüne nöbetçi kulübelerinin özenle yerleştirildiği görülmüştür. Hatta o dönemde bu barakaların inşasıyla Zaptiye Nezareti'nin ilgilendiği, 1312 (1896-1897) tarihli, dönemin Zaptiye Nazırı Yakub imzalı iki belgede tespit edildiğinden nöbetçi kulübeleri inceleme konusu olarak ele alınmıştır.[2] Ayrıca bazı önemli yapıların önüne yerleştirilen kulübelerin mimarlar tarafından çizildiği[3] ve onarım ile boyama işlemleri için keşifler yapıldığı da belirlenmiştir.[4]

Bu yapıların yalnız İstanbul'a özgü olmadığı, Batılılaşma rüzgârlarından etkilenen diğer Anadolu kentlerinde inşa edilen çeşitli resmi yapıların girişlerine de nöbetçi kulübelerinin yerleştirildiği belirlenmiştir.

Yıldız Albümleri'ndeki çeşitli karakol fotoğraflarından yararlanılarak çizilen kulübeler. 1. Grup solda, 2. Grup ortada, 3. Grup sağda.
Çiftçi 1996: 151-154.

Üsküdar'da "nokta karakol" olarak 1940'lara kadar kullanılan neo-klasik tarzdaki ahşap kulübenin günümüzdeki görünümü.
Aynur Çiftçi

KULÜBELERİN MİMARİ ÖZELLİKLERİ

19. yy'a ait fotoğraflar incelendiğinde bu barınakların mimari açıdan büyük bir çeşitlilik gösterdikleri görülür. Yıldız Albümleri'ndeki 198 karakol fotoğrafının da nerdeyse tümünde nöbetçi kulübesinin mevcut olduğu, bazı karakolların girişinde tek, bazılarında iki tane yerleştirildiği gözlenmiştir.

Çifte kulübeler genellikle kârgirdir ve büyük karakolların girişlerinde yer alır. Bazı yapılarda ise hem bahçe duvarının giriş kapısına, hem de binanın ana giriş kapısına konarak etrafın denetlenmesi düşünülmüştür.

Yıldız Albümleri'ndeki karakol fotoğraflarından yararlanarak 28 kulübe örneği çizilmiştir. Bu ahşap barınakları mimarilerindeki küçük değişikliklere göre 3 gruba ayırabiliriz:

1. Grup: çatısı iki yana eğimli, giriş açıklığının üst kısmı düz, üçgen veya basık kemerli kulübeler (6 adet);
2. Grup: çatısı iki ya da dört yana eğimli, giriş açıklığı farklı kemerli kulübeler (10 adet);
3. Grup: çatısı kubbe ya da konik formda (birkaçı), cephesinde ve saçaklarında süslemeler olan kulübelerdir (12 adet).

Nöbetçi kulübeleri, içinde tek kişinin ayakta durabileceği şekilde boyutlandırılmıştır. Fotoğraflardan yararlanarak bu küçük yapıların kareye yakın planda ve 80-90 cm boyutlarında, iç yüksekliklerinin ise yaklaşık 200 cm olduğu belirlenmiştir. Tamamen ahşaptan yapılan kulübelerin tabanları yerden 10-15 cm kadar yüksektir.

Kulübelerde çatı kaplaması olarak kurşun veya çinko levha kullanılmıştır. Çatı alnı genellikle süslemelidir, ancak, zarif ahşap oyma elemanlarla bezeli birçok kulübenin yapıldığı da görülür. Bezemeler köşelerde ve mahyada biraz daha büyük, alında daha küçük sarkıt ya da dikit şeklindedir. Bu tür kulübeler büyük kârgir karakolların önüne yerleştirilmiştir.

Kulübelerin giriş kapısı kanatsız tek bir açıklıktır. Giriş açıklığının üst kısmı kemerleri olanlar basık, üçgen, kalkık, kaş veya beşik kemer türündendir. Bazı kapı açıklıklarının yanına yapılan pilastrlar ise girişi vurgulayarak yapıya mimari bir üslup verirler. Yan cephelere açılan küçük boşluklarla etrafın görülmesi sağlanır. Camsız bu pencereler yerden göz seviyesi yüksekliğinde, yaklaşık 15x20 cm boyutlarında, şekil olarak da kare, dikdörtgen, yuvarlak ya da kemerlidirler.

Kulübe cepheleri çeşitli şekillerde boyanarak renkli bir görünüm verilmiştir.[4] Genellikle 45 derecelik bir açıyla verev desenler yapılmıştır. Fotoğraflar siyah-beyaz olduğundan renkler tam olarak belirle-

Dolmabahçe Sarayı'nda yeniden yapılan kulübelerden biri.
Aynur Çiftçi

nememekle birlikte, kırmızı ve beyaz renklerde boyandıkları sanılmaktadır. (Askeriyeye ait eski inzibat kulübelerinin bu renklerde boyandığı bilinmektedir. Bu renkler dikkat çekici oldukları için tercih edilmiş olabilir. Cumhuriyet sonrası polis teşkilatında, polislerin caddenin ortasında ya da kenarında duran, silindir şeklinde, kırmızı ve beyaz renklerde boyalı metalden yapılmış bir dubadan trafiği yönlendirdikleri de hatıralardadır.)

Bazı kulübelerin çatı alınlıları, pilastrları, kapı ve pencerelerinin çevresi beyaz renkte boyanarak vurgulanmıştır. Birkaç kulübenin cephelerinde ahşap çıtalardan çerçeve şeklinde süsler yapılıp bunlar da açık renkte boyanmıştır.

Basit, ama estetik görünümleriyle kendine has bir mimarisi olan bu küçük ahşap nöbetçi kulübelerinden günümüze özgün bir örnek ulaşamamıştır. Nöbetçi kulübesi kullanma geleneği devam etmekte olduğundan, eskilerden kopya edilerek yapılan birkaç kulübe bazı sarayların, askeri binaların girişlerine ve bahçelerine yerleştirilmiştir. Bu hoş ve zarif ahşap kulübeler birçok kültürel varlığımızın eriyip yok olması gibi kaybolmuşlar, yerlerini ise hiçbir mimari özelliği olmayan ve yerleştirildikleri yapıya estetik bir uyum aramayan plastik hazır kutular almıştır.

Kola çıkarılan asakir-i şahane münadiyeten istirahat etmek ve yağmur ve soğukdan muhafaza olunmak üzere Halıcıoğlu ve Südlice'de ve Piri Paşa merkez karakolhaneleri ittisâlinde isticârlarına lüzum görülen mahaller bedel-i icârının Bahriye nezareti bütçesinde karşılığı olmadığı nezaret-i mûşarun ileyhimadan bildirildiği gibi zabtiye muvâzenesinde dahi karşılığı bulunmadığı anlaşılmışdır ve Üsküdar cihetinde kola çıkarılan asakir-i şahânenin dahi yağmur ve soğukdan muhafazaları için barınacak mahall olmayan ba'zı cihetlerde yerler tedâriki lâzimeden bu-

1327 (1911-1912) tarihli Saray Baş Mimarı Vedat Tek'in Yıldız Kasrı için hazırladığı asker kulübesi projesinin (3. Grup) cepheden görünüşü. (solda)
MSA Arşivi

Beşiktaş Sarayı'ndaki asker kulübelerinin onarımı ve boyanması, keşif defterinden Mimar Vedat Tek imzası ve fi 29 Kanunievvel 328 tarihi.

1309'da (1891-92) inşa edilen Sarıyer Pazarbaşı Karakolu'nun (günümüzde İlçe Jandarma Komutanlığı) önündeki kârgir kulübeler (3. Grup). Kulübelerin giriş açıklığı üzerine tezyinatlıdır.
Aynur Çiftçi

1. Kulübe kelimesi Farsça "külbe"den gelir. Eski Türkçede "kelif" ve "külbe" denir. Üstü örtülü bir dolap şeklinde barınılacak yer. Bekçi kulübesi, nöbetçi kulübesi gibi. Asker ve polislerin yağmur ve güneşten korunmaları için yapılmış, bir kişi sığacak kadar küçük ve üstü ahşap veya kârgir bekleme yeri (Arseven 1966: 1168). Fransızcada "Guérite de factionnaire" olarak geçen nöbetçi kulübesinin Avrupa ülkelerinde de kullanıldığı anlaşılmaktadır.
2. **a- Başbakanlık Devlet Arşivi, Yıldız Tasnifi, C. VIII 27, No: 149/98 1312/ M. 1896-1897 tarihli bir belge: Kola çıkan askerlerin istirahat etmeleri için icabeden baraka ve karakol binaları inşası hakkında Z. N. Arizası:**

Flandin'in gravüründe Unkapanı-Azapkapı arasında bulunan köprü. 1836'da ulaşıma açılan ve geçiş ücreti alınmaması nedeniyle "Hayratiye" adıyla bilinen ahşap strüktürlü köprünün önünde ahşap bir duba üzerinde bir nöbetçi kulübesi görülüyor.
Alman Arkeoloji Enstitüsü Arşivi

lunmasına binâen evvelce bâ irade-i seniyye hazret-i hilafetpehâhîye bâb-ı seraskeri inşaat dairesi ma'rifetiyle Dersaadet cihetinde inşâ etdirilmiş yirmi üç aded barakaların şeklinde olmak üzre Beğoğlu cihetinde on ve Üsküdar cihetinde sekiz aded barakanın yine daire-i mezkûre ma'rifetiyle i'mâl itdirilmek ve esmânı zabtiyyenin üç yüz on iki senesi muvâenesine dahil bulunan ta'mirat tertibine ilâveten tesviye edilmek üzre müsaade-i seniyye-i hazret-i hilâfetpenâhinin arz ve istizânına cüret eylerim ol babda emr ü fermân hazret-i ben lehü'l emrindir.

Fi 21 Kanun-ı evvel sene 312

Zabtiye nazırı Yakub

b- Başbakanlık Devlet Arşivi, Yıldız Tasnifi C. VIII 27, No: 148/73

1312 / M. 1896-1897 tarihli bir belge: Nizamiye, polis ve jandarma kol devriyeleri için barakalar inşası hakkmdaki istizanın Zaptiye Nezareti'nce takdimi

Hâl ve zemânın icâb itdirdiği lüzûm ve ihtiyaca göre ba'zı mevâki'de bulundurulmakda olan polis ve jandarma noktaları için mahsus mahall olmadığı cihetle bi'zzarûre açıkda ifâ-yı vazife itmekde iseler de şitânın hulûlüne ve dörder beşer kişiden mürekkeb nizâmiye ve polis ve jandarma kol ve devriyelerinin şiddetli kar ve yağmur zuhûrunda barınacak yerleri bulunmadığına binaen sâye-i merâhim vâye-i hazret-i padişahîde hem noktalar dâima muhafaza altında ifâ-yı vazife etmek ve hem de kol ve devriyeler şiddetli yağmur ve kara tesadüf edince bir müddetcik barınmak üzre merbûten arz u takdim kılınan pusula ve resm mücebince mevâki-i mu'ayyene yirmi üç aded baraka inşası tasavvur ve tensib edilmiş ve bunlar için min haysi'l-mecmû yedi bin yüz altmış guruş sarfî lâzım gelmiş olduğundan bu sûrt makrûn-ı tasvib-i âlî buyurulduğu hâlde hemân inşâata bedâ' ve mübâşeret olunmak üzre arz ve istizân keyfiyyete mücâseret kılındı ol bâbda emr ü fermân hazret-i men lehü'l emrindir.

Fi 17 Teşrin-i sânî sene 312

Zaptiye Nazırı Ya'kûb

Mücebince icrây-ı icâbı sadarete ve cevâbeten zaptiye nezâretine tebliğ kılındı.

Fi 23 Cumade'l ahıra sene 314

3. **Milli Saraylar Arşivi'nden 1327 (1911-1912) tarihli bir belge, no: 760**

Yıldız Kasrı için yapılacak asker kulübesi projesi (Mimar Vedat Tek)

I. Ulusal Mimarlık Akımının öncü mimarlarından ve 1908 yılında Saray Baş Mimarı unvanına sahip olan Vedat Tek'in önemli birçok yapının yanı sıra böylesi küçük bir mimari elemanı tasarlamış olması dikkat çekicidir. "Blue-print" adıyla bilinen mavi-beyaz renkli bu ozalit kopyada, mimarın kendisinin tasarladığı kulübeyi planı, görünüşü ve detaylandırılmış profilleri ile görüyoruz.

Cephe özellikleri itibariyle önüne konacağı yapıya uygun olarak tasarlandığı anlaşılan kulübenin çatısı, poligon kenarlı bir piramit ve silmeli geniş saçaklardan oluşur. Kurşun veya çinko kaplamanın kullanılacağı üst örtü klasik kubbe mimarisindeki âlem elemanı ile bitirilmiştir.

Giriş açıklığı üçgen kemerli olarak düşünülmüş ve plastrlarla zenginleştirilmiştir. Kulübenin tabanı yerden kademeli olarak yükseltilmiştir. Kare planlı kulübede köşeler 45 derecelik açılarla pahlandırılmıştır.

Saçak ve etek kısmındaki profillerden beşinin mimar tarafından cephe çiziminde Latin harfleriyle A, B, C, D, E, F olarak kodlandırılıp çizildiği görülüyor.

4. **Milli Saraylar Arşivi'nden 1328 (1912-1913) tarihli bir belge, no: 576**

Beşiktaş Sarayı'ndaki asker kulübelerinin onarımı ve boyanması (Mimar Vedat Tek)

1329 sene-i mâliyesi için tekrar yazılacaktır 493 Battal 515

Saray-ı Hümayunlar Ebniyye-i seniyye tamîrâtı Ser mimar hazret-i şehriyarî Muhammed Vedad Mahall-i inşaat Beşiktaş saray-ı hümayûnunda mevcud askerî kulûbelerinin..... tezyinatı

Resim numarası

Fi 29 Kanun-ı evvel 328

İnşaat ve ameliyyatın nev'i

Beşiktaş Saray-ı hümayûnunda mevcud askeri kulûbelerinin te'vinâtı hakkında keşifnâmedir.

Aded kulube 13

Her birinin dâhili ve hârici mesahası 87,25 metre murabba'î

Kulûbeler esâsen berbad olduğundan ma'cun ta'miriyle iki kat boya olacaktır.

Renkleri saray-ı hümayûnun renginde olacaktır.

KAYNAKLAR

Celâl Esad Arseven. "Kulube", *Sanat Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1966, s. 1168.

"Guérite", *Larousse Du XXe Siecle*, c. 3 Paris, Librairie Larousse, 1930, s. 902.

Başbakanlık Devlet Arşivi, Yıldız Tasnifi, c. VIII 27, no: 149/98

Başbakanlık Devlet Arşivi, Yıldız Tasnifi, c. VIII 27, no: 148/73

Milli Saraylar Arşivi (MSA), El, no: 760

Çelik Gülersoy, *Dolmabahçe, Çağlar Boyu İstanbul Görünümleri III*, İstanbul, İstanbul Kitaplığı, 1984, s. 51, 105, 151.

Yegân Kâhya, Gülsün Tanyeli, "Unkapanı Köprüleri", *DBİA*, c. 7, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993, s. 326.

Servetifünun, 20 Eylül 1317

İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 880.

19. Yüzyıl İzmir Fotoğrafları, İstanbul, 1997, s. 38, 59.

Sedat Hakkı Eldem, *Boğaziçi Yalıları Rumeli Yakası I*, İstanbul, Vehbi Koç Vakfı, 1993, s. 59, 85.

Aynur Çiftçi. *Son Dönem İstanbul Karakolları, Anadolu Yakası ve Büyükdere Topçu Karakolu, İstanbul*, Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Rölöve Restorasyon Programı, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, 1996.

TRABLUSGARP SAVAŞI SIRASINDA KÖRFEZE DÖŞENEN MAYINLARA ÇARPAN GEMİLER

İzmir Körfezi'nde Gemi Kazaları - I

Dr. SABRİ YETKİN
Dokuz Eylül Üniversitesi
Buca Eğitim Fakültesi
Tarih Bölümü öğretim üyesi

İZMİR LİMANININ İŞLETMEYE AÇILMASI

Doğu Akdeniz'in en önemli liman kentlerinin başında gelen İzmir, 19. yüzyılın ikinci yarısında bu üstünlüğünü iyice pekiştirerek, ticari işlemlerdeki yoğunluğunu artırmaya devam etmiştir. Açık denizlerin sert etkilerinden uzak, korunaklı körfezi ve buna uygun mükemmel bir iç limana sahip ve kıyılara çok yakın yerlerde sularının derinleşmesi nedeniyle yüksek tonajlı gemilerin giriş çıkışına olanak tanıması, Anadolu'nun Batı'ya açılan kapısı durumundaki İzmir'i dünyada rakipsiz bir konuma getirmiştir.

Ticaret hacmi gün geçtikçe artan İzmir, bu özelliğinden dolayı ticaretin altyapısı olan iletişim, ulaşım, bankacılık vb alanlarda büyük yatırımlardan oldukça önemli paylar almıştır. Ticaretin en önemli unsuru olan taşımacılık ülke içinde demiryolu ağları ve deve kervanlarıyla sağlanırken, dış ticaretin tüm yükünü de gemi taşımacılığı üstlenmiştir. 1838 Ticaret Antlaşması'ndan itibaren gittikçe önem kazanan İzmir şehrinin deniz taşımacılığına uygun bir limanı bulunmamaktaydı. 1860'lı yıllara kadar İzmir limanında muntazam bir rıhtımın bulunmaması, gemilerin yükleme ve boşaltma işi bakımından güçlükler yarattığı gibi, kaçakçılığa da büyük çapta imkân sağlamaktaydı. Bu yüzden, 1862 yılında denizde sal üzerinde demir parmaklıkla çevrilmiş bir rıhtım yapılması düşüncesi ileriye sürülmüşse de, bu düşünce, 1865 yılında muntazam bir rıhtım projesine dönüştürülmüştür.[1] 1867 yılında bir İngiliz firmasına verilen rıhtım inşası imtiyazı, 1869'da inşaata başlanmasından kısa bir süre sonra el değiştirerek Fransız Dussaud kardeşlere geçti ve inşaatın büyük bir kısmı 1876 yılında tamamlanabildi.[2] Limanın tamamlanıp işletmeye açılmasıyla, İzmir limanına gelip giden gemi sayısında ve bu gemilerin tonajında sürekli bir artış olmuştur. Nitekim İzmir limanına 1863'te 443.340 tonluk 1.295 gemi gelmişken, 1895'te 1.814.486 tonluk 2.495 gemi gelmiştir. Yaklaşık 30 yıllık bir süre içinde İzmir limanına gelen gemi sayısındaki artış % 93 iken, tonajdaki artış % 304 olmuştur.[3] Bunun en önemli nedeni, gemicilik teknolojisindeki gelişmelerdir. 19. yüzyılın ortalarında İzmir'e gelen gemilerin büyük bir çoğunluğu yelkenli gemiler iken, yüzyılın sonlarına doğru yelkenli gemilerin sayısında büyük bir azalma olmuş ve onların yerini buharlı gemiler almıştır.

İzmir limanına gelen gemiler, büyük oranda ticari emtia taşımalarının yanı sıra, posta ve yolcu taşımacılığı da yapmaktaydılar. Buraya kadar aktardığımız deniz taşımacılığı, körfez dışı uzak mesafe deniz taşımacılığıydı. Körfez içi deniz ulaşımı, 19. yüzyılın son çeyreğinde İzmir ve çevresindeki yerleşim birimlerinde nüfusun artması, buralara doğru giden karayolu bağlantısının yeterli olmaması üzerine önem kazandı. Bu nedenle yerli yabancı pek çok girişimci İzmir körfezinde vapur işletme imtiyazı almak için girişimde bulundu.[4] İzmir körfezinde yolcu taşıma imtiyazı, 1883 yılında Yahya Hayati Beyin kurduğu "İzmir Hamidiye Vapur Şirketi"ne verildi[5] ve 1884 Şubat'ından itibaren dü-

1851 tarihli bir çizimde İzmir Körfezi.
Kathimerini, 14 Eylül 1997

zenli olarak yolcu taşınmaya başlandı. Körfez vapurları, çok güvenli olmayan gemilerdi ve birçok kazaya karışmışlar, sonrasında da birçok insanın ölümüne neden olmuşlardı.[6] Körfez dışındaki noktalardan İzmir şehrine düzenli sefer yapan gemilerin belli başlı acenteleri şunlardı: İdare-i Mahsusa, Avusturya Loid, Hacı Davud Ferkuh, Yunan Pandelion, İtalya Kumpanyası, Rus Kumpanyası, Belçika Kumpanyası, Nemçe Kumpanyası, Yunan Destoni Yanolano Kumpanyası, Fransız Mesajeri Maritim Kumpanyası, Gürcü Kumpanyası, Şirket-i Hayriye-i Hamidiye, Yunan İstamatyadi Kumpanyası, Hıdiviye Kumpanyası, Levant Alman Kumpanyası, Yunan Panelenik Kumpanyası, Romanya ve Bulgar kumpanyaları.[7] İzmir ticaretinin gittikçe artması, şehre büyük bir canlılık kazandırırken, aynı oranda deniz trafiğinde de büyük bir hareketlilik yaşanıyordu. Körfezdeki bu hareketlilikten ötürü, irili ufaklı birçok kaza yaşanmıştır. Ancak bu kazalardan birkaçı çalışmamıza konu olacak kadar büyük ölçekli olup, çok üzücü sonuçlar doğurduğu gibi, kentte ilginç tartışmaların doğmasına ve şehirdeki farklı kökene mensup insanların arasındaki husumetin iyice ortaya dökülmesine neden olmuştur.

HACI DAVUD KUMPANYASI'NIN TEKSAS GEMİSİ

Aşağıda işleyeceğimiz deniz kazalarından en önemlisine sebep olan iki geminin ait olduğu kumpanya, İzmir'in ünlü tüccarlarından Hacı Davud Ferkuh Efendi'nindir. Hacı Davud Ferkuh, 1885 yılında kuruluşunu tamamlayan İzmir Ticaret Odası'nın uzun yıllar başkanlığını sürdürmüştür. 23 Eylül 1910 tarihli *Ahenk* gazetesi, "Ticaret Odası Riyaseti ve Calib-i Nazar-ı Dikkat" başlıklı makalesinde "10-15 seneden beri bu riyasete tayin oluna gelip ve artık gediklisi sayılan" diye tanımladığı Hacı Davud Ferkuh Efendi'yi, aşağıdaki cümle ile kamuoyuna tanıtmaktan çekinmemiştir:

> Hacı Davud Ferkuh Efendi'nin (yeniden reisliğe) intihap olunduğunu kemal-i hayret ve teessürle haber aldık. Hayret ve teessürümüzün sevaikini izah için çok söylemeyeceğiz. Hacı Davud Efendi'nin vapurlarını muayene ettirmemek için Osmanlı bayrağını Amerika bandırasına tahvil eylediğini hatırlatmakla iktifa edeceğiz ki, bu muamele kendisinin Osmanlılığa derece-i irtibat ve sadakatini pek güzel gösterir ve tavsif-i hamiyeti için fazla söze hacet bırakmaz.[8]

Hacı Davud Ferkuh Kumpanyası'na bağlı birçok gemi, İzmir limanı çıkışlı olarak, yük ve yolcu taşımaktaydılar. Kumpanyanın en eski gemisi olan Olimpiya gemisi, Hacı Davud Ferkuh'un gemilerini Amerikan bandırası altına almasından sonra, Teksas adıyla hizmet vermeye başlamıştır. Teksas gemisi, 29 Nisan 1912 günü İzmir körfezinin istihkam mevkii olan Yenikale civarında torpile çarparak feci bir şekilde batmıştır.

İtalya, emperyalist yayılma sürecine geç katılınca, kendisine yayılma alanı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu seçmiş ve bu doğrultuda 1911'de Trablusgarp'a asker çıkarmıştı. Buradaki savaşlarda zorla-

20. yüzyılın başında İzmir Limanı.

nan İtalya, Osmanlı İmparatorluğu'na gözdağı vermek ve Trablusgarp'a tamamen egemen olmak amacıyla, İzmir'e ve Çanakkale'ye doğru donanma sevk eder. Trablusgarp savaşının sürdüğü bu dönemde, İtalyan Deniz Kuvvetlerine bağlı gemilerin tehditkâr bir biçimde harekete geçmesi, ayrıca İtalyalı bazı korsanların İzmir'i basacağız, sahilde oturan zenginlerin evlerini yıkıp yağmalayacağız biçiminde tehditlerine ilişkin şayiaların ortalığı sarması üzerine, hükümet birtakım güvenlik önlemleri almak zorunda kalmıştır. İzmir'in düşman donanmalarından ve korsan gemilerinden korunabilmesi için düşünülen en etkin savunma yöntemi olarak, körfez girişinin torpil döşenerek kapatılması olmuştur. İstihkam mevki yaratmak için, körfezde uç veren burunda yer alan Yenikale civarı 1912 yılının başında denizaltı otomatik torpilleriyle donatılmış ve ayrıca "men-i mürur bataryası" da burada oluşturulmuştur.

Denizaltı otomatik torpillerinin Yenikale civarına yerleştirilmesi üzerine valilik ve liman komodorluğu, sivil gemilerin başına üzücü bir olay gelmemesi için, gerekli önlemleri almış, yoğun bir deniz trafiğine sahip olan İzmir'e gelen ve giden gemiler sürekli bir biçimde uyarılmışlardır. Yenikale civarına gelen tüm gemiler mutlak surette kılavuz alacaklar ve o kılavuz eşliğinde "serbest geçit hattı"ndan geçebileceklerdi. Aksi taktirde başlarına hiç de istenmeyen kazalar gelebilirdi. Böylesi üzücü durumlarla karşılaşmak istemeyen yöneticiler, körfezde istihkam mevki yarattıklarını, torpiller yerleştirdiklerini, buradan kılavuzsuz geçilemeyeceğini, birçok kez gemi acentalarına yazılı olarak imza karşılığında duyurmuştur.

TEKSAS'IN SEBEP OLDUĞU KAZA

Hacı Davud Ferkuh Kumpanyası'nın Teksas gemisi, 29 Nisan 1912'de akşamüstü saat 4 civarında Selanik'e gitmek üzere İzmir limanından ayrılır. Körfezden çıkacak gemiler için kılavuzla geçiş mahalli olan, torpil döşenmiş Yenikale civarına gelen Teksas gemisi, burada kendisinden önce limandan çıkan, aynı kumpanyanın Montana gemisinin Reji şirketine ait ve kılavuzluk görevini üstlenen römorkör tarafından geçit hattından geçirildiğini görür. Bu durum karşısında Teksas gemisinin kaptanının yapması gereken iş, kılavuzun geri dönmesini beklemek ve daha sonra kılavuz römorkörün eşliğinde tehlikeli bölgeden geçmekti. Fakat geminin 1. Kaptanı İspiridon Makri böyle yapmaz, kendisi kılavuz römorköre ve Montana gemisine uzak olmakla beraber, Reji römorkörünün izlediği yolu takip etmez ve kendince doğru zannettiği bir istikamet üzerinde yoluna devam etmeye başlar.

Teksas gemisinin tehlikeli bölgeye girdiğini gören Yenikale istihkamındaki men-i mürur bataryası, geminin hemen durması için iki tane kurusıkı uyarı topu atar, gemi çok kısa bir süre durur gibi olduktan sonra, tekrar yoluna devamı etmeye çalışır, bu süreçte gemi tehlikeli bölgeye iyice yaklaşmıştır; bunun üzerine, bataryadan 3-4 defa daha top atışı yapılır. Top atışlarının yapıldığı sırada, Reji römorkörü Montana gemisini geçirmiş, geri gelmektedir. Teksas'ın tehlikede olduğunu gören römorkör, acı acı siren çalmaya başlar. Bu gelişmeler üzerine geminin yolcuları korku ve telaş içinde feryat etmeye başlayınca, Kaptan İspiridon Makri gemiyi durdurmak zorunda kalır ve aynı anda tornistan etmeye başlar. İşte ne olduysa o anda olur. Gemi tornistan yaparken deniz altına dizilmiş olan torpile çarpar ve korkunç bir patlama gerçekleşir. Kaza anını *Ahenk* gazetesi şu cümleyle tasvir etmeye çalışmıştır:

İşte bu sırada pervane sath-ı bahirden aşağıda bulunan torpile ilişir ilişmez ani bir tarraka ile vapurun kıç tarafı birkaç metre havalanarak ve o anda kazan da patlayarak vapur iki parça olmuş, güvertedeki yolcuların birçoklarını havaya savurmuş, vapurun diğer ön kısmı da ani surette gark ve nabud olmuştur.[9]

Feci kaza üzerine, orada bulunan Reji römorköründen hemen sandallar indirilerek kazazedeler kurtarılmaya başlanmıştır. Patlamayı duyan Montana gemisi de geriye dönerek, sandallarını indirerek, kurtarma çalışmalarına katılmıştır. Kaza mahalli olan Yenikale'den de hemen yardım gönderilmiştir. Kaza sırasında o civarda bulunan 1-2 istimbot ile Avusturya Loid kumpanyasına ait Karniyola gemisi de kurtarma çalışmalarında bulunmuştur. Hava kararıncaya kadar sürdürülen kurtarma çalışmaları sonucu, yaralı ve yara almamış toplam 66 kişi kurtarılabilmiştir.

Reji römorkörünün kaptanı akşamüstü saat 5 civarında gerçekleşen kazayı hemen vilayete bildirmiştir. Kazanın haber alınması üzerine Vali Celal Bey, Vilayet Polis Müdürü Cemal Bey ve bazı yetkililerle sağlık görevlileri hemen Körfez Şirketi'ne ait Müsavat vapuruna binerek, kaza mahalline doğru yola çıkmışlardır.

Korkunç patlamanın sesi, şehrin her tarafından duyulmuş ve anlamlandırılamayan bu patlama, halk arasında büyük heyecana neden olmuştur. Vilayete verilen feci haber, gazetenin deyişine göre, göz açıp kapayıncaya kadar şehrin tümüne yayılmıştı; "...İslam ve Hıristiyan her sınıftan halk sokak ve caddelere dökülmüş, herkes müteessir ve mütelaşi soruyor, malumat alabilmek için kimi Pasaport'a, bazıları Körfez Vapurları iskelesine koşuyordu. Paris kahvehanesine kadar bütün Kordon boyu halk ile dolmuştu. Fakat muayyen hiçbir şey, haber alınamıyor, ahalinin teessüf ve teessürü arttıkça artıyordu." Bu çetrefilli ortam, birçok şayiaya da neden oluyordu. Özellikle limandan hemen hemen aynı anda 3 geminin birden hareket etmesi -Hacı Davud Ferkuh Kumpanyası'nın Montana ve Teksas, Hıdiviye Kumpanyası'na ait Tevkikiye- kuşkuları artırdığı gibi, asılsız söylentilerin de yaygınlaşmasına neden oluyor, ahali panikledikçe panikliyordu.

Kazazedelerin Pasaport'a geleceği söylentisinin yayılması üzerine, ahali Pasaport'a üşüşmüştü. Halkın buraya girişini engellemek için 10 kadar polis ile bir o kadar da jandarma çalışıyor, fakat halkı sakinleştirme konusunda oldukça zorlanıyorlardı. Bu karmaşa ortamında Pasaport komiseri, Polis müdüriyetiyle sürekli haberleşiyor, yapılması gerekenler hakkında talimat alıyordu. Panik ortamı gittikçe artarken, Belediye Reisi Edhem Bey, Polis Müdürü, Rum Metropoliti, Piskopos Efendi, Rusya ve Amerika devletlerinin konsolosları hemen Pasaport'a gitmişlerdi. Kazazedelere ilk yardımda bulunabilmek için her türlü alet, edevat ve malzeme buraya gönderilmeye başlanmış, 20 kadar İslam ve Hıristiyan hekim de görev yapmak için Pasaport'a gitmişlerdi.

Gece geç vakit Reji römorkörü denizden toplayabildiği kazazedelerle Pasaport iskelesine yanaşmıştır. Römorkör, 60 civarında kazazede getirmiş, bunlardan 5-6 tanesi oldukça ağır yaralı olup, diğerleri hafif yaralıdır. Seyyar hastane şekline getirilen Pasaport iskelesinde, yaralıların ilk tedavileri yapılmaya başlanmış ve yaralılar ilkyardımdan sonra sedyelerle İzmir hastanelerine taşınmaya başlanmıştı.

DEDİKODULAR VE HUZURSUZLUKLAR

Gelişmeler böylesine sürerken, şehirde fısıltı gazetesi de çalışmaya başlamış, ölen yolculara ilişkin bazı sayılar ortalıkta dolaşır olmuştur. Kumpanya kesin sayıları ilk anda verememiştir. Kumpanya, Teksas gemisi için 160 tane bilet kesmiştir, ancak, 2, 3, 4 hatta bazen 5 yolcu için de tek bilet kesilebildiğinden dolayı net bir sayıyı söyleyemiyordu. Bu bilgilere göre, gemide mürettebat dahil toplam, 300'ü aşkın insanın bulunduğu tahmin edilmekteydi.[10] Kazadan kurtulanlardan, geminin 1. sınıf kamarotu Kosta Papadapulo ifadesinde, gemide 300 civarında yolcunun bulunduğunu belirtmiş bu yolculardan 40 tanesinin Midilli yolcusu olduğunu, ayrıca gemide memleketlerine dönen 60'tan fazla Arnavut amelenin bulunduğunu dile getirmiştir.[11] Yukarıdaki sayıları yorumlayanlar, 200-220 civarında kişinin boğularak öldüğünü iddia etmişlerdir.[12] Teksas gemisinin nasıl kaza yaptığı, halk arasında öğrenilmek istenen en önemli konu haline gelmişti. Bu konuda kamuoyunu aydınlatmak isteyen İzmir basını, olaya tanık olanların bilgilerine başvurmak istiyordu. Kazanın en önemli görgü tanıklarından birisi, körfeze giriş çıkışın kılavuzluğunu üstlenen Reji römorkörünün kaptanıydı. Kaptan feci kaza hakkında aşağıdaki beyanatı vermiştir:

Kılavuz gemisi saat 5 raddelerinde Hacı Davud kumpanyasının Montana vapurunu geçiriyor, Montanayı aynı kumpanyanın Teksas vapuru takip ediyordu. Teksas kaptanı kılavuz gemisinin avdetini beklemek icap ederken böyle yapmamış, harici istihkama doğru yoluna devam etmiş ve serbest geçit hattı yerine torpilli mıntıkaya düşmüştür.

İstihkamdakiler Teksas'ın tehlikeli yol takip ettiğini görüp ikaz için üzerine doğru kurusıkı iki top atmışlardır. Ma-heza vapur, yine seyir-i hatr-ı aludına devam etmiş, bunun üzerine istihkamdan taneli 5 top atılmıştır. Teksas vapuru ancak yedinci topta ve fakat muhataralı torpil hututu arasında tevakkuf etmiştir.

Bu meyanda kılavuz gemisi Montana'yı istihkamdan ileriye geçirip götürmüş bulunuyor ve Teksas'ı geçirmek için, avdet ediyordu. Ancak Teksa's gayet muhataralı bir mevkide bulun-

duğu için kılavuz gemisi vapura yanaşamıyordu. Ansızın bir tarraka-ı müthişe duyuldu. Teksas torpile çarpmış, torpil vapurun tam orta yerinde ve makine dairesinin bulunduğu hizada infilak etmiş, vapur kazanının patlamasından hasıl olan ikinci bir tarraka işitilmiştir. Teksas ikiye ayrılarak 3 dakika zarfında batmış ve yolcularını ka'r-ı deryaya götürmüştür.

Kılavuz gemisinden indirilen filikalar kazazedelerden toplayabildiklerini gemiye götürüyorlardı. Alafranga saat yedi buçuğa kadar tahlise devam edilmiş, ondan sonra gerek gece karanlığının basmasından ve gerek tahlise şitab olunacak sath-ı deryada kimse kalmadığından İzmir'e avdet olunmuştur."[13]

Kazanın oluşumuna ilişkin birçok dedikodunun kulaktan kulağa dolaşması, ölen insanların sayıları hakkında çeşitli varsayımların ortalığı kaplaması ve kentte huzursuzluğun artması üzerine, valilik resmi bir açıklama yapmak zorunda kalmış ve bunun basın yoluyla İzmir halkına duyurulmasını istemiştir. *Ahenk* gazetesi de resmi beyannameyi aynen yayımlamıştır:

> Dün (evvelki) akşam üzeri vasati saat beş raddelerinde İzmir'den hareket eden Hacı Davud kumpanyasına mensup Teksas vapuru kılavuz römorkörünü beklemeksizin Yenikale pişgahında yoluna devam eylediği sırada torpil hatlarına takarrüp ettiği görülerek tevakkuf etmesi için kılavuz vapuru tarafından verilen işarete ve kaleden mükerreren atılan toplara vapur kaptanı tarafından ihale-i sem-i itibar edilmediğinden mezkur vapur torpil ile musademe ederek gark olmuştur. 108'i yolcu ve 31'i tayfa olarak vapurda 139 kişi mevcut olduğu icra edilen tahkikat-ı resmiye ile anlaşılmış ve kazazedelerden dün gece 68 ve bu sabah da 5 ki ceman 73 kişi tahlis olunmuştur. Ve bir taraftan da tahkikat ve taharriyata devam edilmekte bulunmuştur. Bu kaza hakkında beynelhalk devran eden şayiaat ve bazı Rumca gazeteler tarafından vaki olan neşriyat pek mübalağalı, kısmen hilaf-ı vaki olduğundan hakikat-i hal herkesçe malum olmak üzere işbu beyanname makam-ı vilayetten neşr ve ilan olunur.[14]

BASINDA MİLLİYETÇİ TARTIŞMALAR

Teksas vapurunun neden olduğu feci kaza İzmir'in gündemini oluşturan yegâne olgu haline gelmişti. Şehirdeki herkes bu konuyu konuşuyor, tartışıyor, çok çeşitli düşünceler sergileniyordu. İlginç olanı kazanın milliyetçilik içeren bir boyuta sürüklenmesiydi. II. Meşrutiyet sonrası, Ege ve İzmir'de Türkler arasında milliyetçilik, özellikle iktisadi milliyetçilik yükselmeye başlamış, Rumlar ve Yunanlılar ile gayrimüslim ve gayri Türk unsurlar arasındaki ilişkiler hasmâne bir çerçeveye dönüşmüştür. Karşı kamplarda bulunan bu insanlar hemen her vesilede milliyetçi duygu ve düşüncelerini sergilemeye başlamışlardı. Özellikle İtalyanlarla bir savaşın yaşandığı bu dönemde meydana gelen kaza sonrasındaki tartışmalar olayın seyrini değiştirir bir nitelik kazanmış, kazaya bir nevi milliyetçilik kisvesi giydirilmek istenmiştir. Nitekim İzmir'in Rumca basının bir parça muhalif sesi olan *Amaltiya* gazetesinin muhabirleri, kazadan yaralı olarak kurtulan ve Rum İspitalyasında tedavi altına alınmış olan gemi mürettebatından serdümen Mihail Loizo, ateşçibaşı Aftoliyoti tayfalar Dimitri İstavridi ve Hıralambo veled-i Dimitri'yi ziyaret etmiştir. Ziyaret sırasında serdümen Mihail Loizo ile kazaya ilişkin bir röportaj yapan muhabirler, bu metni *Amaltiya* gazetesinde yayımlamışlardır. *Ahenk* gazetesi ise, "Yanlış Şayialar ve Cevap" başlığını taşıyan yazısında, *Amaltiya* gazetesinin vilayetin resmi açıklamasını dahi göz önünde bulundurmaksızın yalan yanlış rivayetleri yayımladığını iddia ederek, serdümen Mihail Loizo ile yapılan röportajın metninin çevirisini aynen yayımlamıştır:

Vapurun kumanda mevkiinde 1., 2., ve 3. Kaptan bulunuyorlardı. Önümüzde kılavuz römorkörünün cer ettiği Montana vapuru gidiyordu. Biz de 50 metre mesafeden mezkûr vapuru takip ediyorduk. Ben yolculardan bilet toplamakla meşgul idim. Bu işi bitirince sert rüzgârın savurup şişirerek büyük bir gürültü koparmakta olan güverte tentesini toplamak için şu yataklarda gördüğünüz tayfa Dimitri ve Hıralambo'yu muavenete çağırdım. Bu esnada kaleden top atıldı mı, bilemiyorum. Ne ben, ne de arkadaşlarım bir şey duymadık, çünkü işimizle, tenteyi toplamakla meşguldük. Tente ise rüzgâr savruntusuyla azim şamatalar koparmakta devam ediyordu. Yalnız Montana vapurunu geçirmiş olan kılavuz römorkörünün avdetle uzakça bir mesafeden önümüze düştüğünü görmüştük. İşte bu dakikada bir top işittik. Vapur derhal tevakkuf etti. Ve hatta tornistan bile yapmağa başladı. Derken vapura katı bir şey vurmuş gibi bir tarraka duyduk. Kazan hemen o anda patladı. Biz ne olup bittiğini anlamadan vapur üç saniye zarfında batarak gözümüzden kaybettik ve kendimizi deniz üstünde bulduk.

-Vapurunuzun serbest geçit hattını takip etmediği söyleniyor.

-Yalandır! Serbest geçidi takip ediyorduk ve bu şundan da anlaşılıyor ki, söylediğimiz vechle kılavuz römorkörünün delaletiyle önümüzde yürüyen Montana vapurundan ancak 50 metre uzak gidiyorduk. Bundan başka kaza esnasında kılavuz römorkörü önümüzde bulunuyordu.

-Vapurunuzun denizde derinliği acaba Montana'nınkinden fazla mı idi ki Montana torpil üstünden aşıp geçtiği halde siz çarptınız? Bu sual üzerine durdu, birden doğrularak şu cevabı verdiler:

-Ne torpili? Biz sabahki isticvabımızda söyledik ve boğazımıza ip taksalar bile yine tekrar edeceğiz. Evet, resmi ifademizde ne dediysek size de onu söylüyoruz: Vapurumuz torpil ile değil, kaleden atılan gülle ile batmıştır. Bu gibi şeylerden biz de bir parça çakarız. Torpil olsa idi gerçi bizi havaya savurmazdı, ama hiç olmazsa bir

sarsıntı olsun hissederdik. Halbuki hiç öyle şey hissetmedik. Dediğim vechle vapuru orta yerinden bir şeyler vurmuş, kazan patlamış ve vapur batmış. İşte bu!

-Peki ama kılavuz römorkörünü beklemeyişinize sebep ne?

-Sanki bu, birinci defa mı oluyordu? Biz defaatla tesadüf ettik ki önde kılavuz, arkada 4-5 vapur olduğu halde biz de 6. veya 7. olarak sıraya takılıp geçmişizdir. O halde bu defa önümüzde yalnız kılavuzun çektiği tek bir vapur varken bu hal neden bize garip görünsün?

-Vapurda kaç yolcu vardı?

-Tam olarak bilmiyoruz, fakat 225'ten 250'ye kadar olmalıydı. Yalnız yüzden ziyade Arnavut amele var idi. Vapurun güvertesi, örtülü iki koridoru yolcu ile hınca hınç dolmuştur.[15]

Tayfalarla yapmış olduğu röportajı yayımlayan *Amaltiya* gazetesinin bu yazısı üzerine *Ahenk* gazetesi oldukça uzun bir karşı cevap metni yayımlamış ve cevabi yazıda Hacı Davud Kumpanyası başta olmak üzere, gemi kaptanı ve söz konusu yazıyı hazırlayanları ağır bir biçimde suçlamıştır:

> Tayfaların şu tercüme ve naklettiğimiz ifadatından anlaşılıyor ki, kazanın mesuliyeti hükümete atf edilmek isteniliyor ve bunda ısrar da ediliyor. Kaptanın mevki-i müşkülünü kolaylaştırmak, töhmetini azaltmak veya büsbütün izale etmek için, gemi mürettebatı bu yolda ifadelerle işi taglit ederek gülle ile batırıldıklarını söylemekte mazur görülebilirler. Çünkü nefsini müdafaada insan ve hatta hayvan için bile fıtri bir vazife ve mükellefiyet vardır. Ma-heza bu kabili ifadelerin asla ehemmiyeti olamaz. Çünkü hakikati meydana çıkaracak, mesuliyetin cihet-i aidiyetini hükme medar olacak kaptan veya tayfaların değil, bi-taraflarm ifadat ve müşahedatıdır ki o bi-taraflar da yolculardır.
>
> Birincisi, kılavuz römorkörünü beklemediklerini, kılavuzun çektiği Montana vapurunu takip ettiklerini kendileri itiraf ediyorlar. İşte kabahatin ruhu, esası burada, neden kılavuzu beklemesinler? Ama başka seferler 5-6 vapurun sıra ile kılavuza takılarak geçtikleri vaki olmuş imiş. Varsın böyle de olsun. İhtimal o vakit şimdiye kadar tehlike ve muhatara yok idi de tüccar vapurlarını fazla tehirat ve müşkülata ilka etmemek için kaleden bu hale igmaz ediliyordu. Fakat düşman donanmasının akşama sabaha İzmir'i de topa tutacağı şayiatı sık sık ve kemal-i ehemmiyetle devran ve bütün ajanslar bunu işaa ve ilan eder ve Çanakkale taarruzu gözümüz önünde durup dururken şüphesizdir ki İzmir istihkamı daha fazla takayyüdatla bulunur. Ve tahtelbahir torpil hutut-ı müdafaasını teksir ve tadil ederek bu sebepten naşi oradan geçmek müşkülat ve muhataratı tezayüd etmiş olur.
>
> Kaptan cenaplarının buralarını mülahaza etmesi, hükümetin kılavuzsuz Yenikaleden geçilmemesi hakkındaki müteaddit ilanatı şu sırada daha ziyade nazar-ı dikkate alınması yok muydu?
>
> Teksas vapuru torpil ile değil de gülle ile batırılmış imiş! Acayip, torpil değil idiyse o anda Kokaryalı'da, Göztepe'de, Papas İskelesi'nde, Karşıyaka'da ve mahal-i müteaddide-i sairede hissedilen sarsıntı ne idi? Top, taneli de atılsa bu derece aks-i ihtizaz hasıl etmez. Kaledeki topların, hatta büyüklerinin defaatla yapılan endahl tecrübelerinde İzmir'de sarsıntı hissedilmek şöyle dursun, sadası bile ekseriya duyulmuyordu.
>
> Bir de kale neden bir tüccar vapurunu gülle ile batırsın? Bu şayiayı çıkaranlar ve bunda ısrar edenler acaba bir vapuru ve içindeki nüfus-ı masumeyi batırmakta bir zevk-i manevi mi tahayyül ediyorlar ki kendi meyil ve ihtisaslarından bilistidlal böyle bir zevk ve neşat karşısında bulunmak için Osmanlı istihkamının da vapur batırmak vahşetini irtikap edeceğine kail oluyorlar?
>
> Kale, hutut-ı müdafaadan kılavuzsuz gemi geçtiğini görürse onu tehlikeden sıyanet için kurusıkı 1-2-3 ihtar topu atar. Vapur aldırmazsa kale yandan, üstten, önden aşırmak suretiyle dolu atar ve işe ciddiyet verip ihtarını tehdide vardırır.
>
> Haydi farz edelim ki kalenin attığı dolu ez-kaza vapura isabet etmiş de batırmış. Ne olur? Kabahat kimde? Kalede mi, yahut kılavuzu beklemeden torpil hutut-ı münkesire-i mühlikesinden geçmeğe kalkışan ve kalenin mükerrer ihtar toplarına aldırmayan kaptanda mı?
>
> Haydi şunu da farz edelim ki kale vapuru kasten batırmış olsun. Batırabilir a. Bir vapur ki hükümetin defaatla vaki olan ilan ve tenbihi ısga etmez, kılavuz beklemez, ihtar toplarını aldırmaz da hutut-ı müdafaa üzerinde yoluna devam eder; işte bu vapur torpil hatlarını bozup da en tehlikeli bir zamanda istihkamı ve netice itibarıyla beş yüz bin nüfuslu koca İzmir şehrini kapılarınız önünde dolaşmakta olan düşman donanmasının savlet-i akuranesine karşı müdafaasız bırakacağı yerde, bu serseri vapuru doğrudan doğruya hedef ittihaz edip kasten batırmakta ve bu suretle ehven şeriti ihtiyar etmekte kaleyi mazur ve muhikk görmeyecek erbab-ı insaf mı var?
>
> Hasılı her ne nokta-ı nazardan bakılırsa bakılsın umumuzu dilhun eden, bunca nüfus-ı masumenin zıyama sebep olan, bunca yaşlar akıtan işbu kaza-ı müellimin mesuliyeti bütün dehşetiyle, olanca fecaatıyla kaptan cenaplarına teveccüh ediyor. O kaptan ki Hacı Davud kumpanyasında istihdam olunuyor. O kumpanya ki vapurlarında istihdam ettiği mürettebatın yolculara karşı her türlü dürüşt muameleleri yapmalarına arz-ı ayn ediyor.
>
> Hacı Davud kumpanyasına mensup diğer bir kaptan değil midir ki Mersin'de veyahut pek hatırlayamıyoruz, İskenderun'da vapurdaki Osmanlı askeri üzerine silah atmış ve sevk memuru mülazım efendiyi kamarada hapsetmiş idi!
>
> Yine Hacı Davud kumpanyasına mensup diğer bir kaptan değil midir ki, alçak İtalya'nın ilan-ı harp etmesi ve hükümet-i Osmaniye'nin hal-i harpte bulunması hasebiyle badel-grup İzmir istihkamı önünden sefainin müruru memnu bulunduğunu hükümet daha ilk evvel ilan ettiği ve o gün limanımızda müteheyyie hareket bulunan koca Hıdiviye ve Avusturya vapurları, acentelerinden bittahkik hükümetin fllhakika böyle bir ilanda bulunduğunu haber almaları üzerine hare-

ketten sarf-ı nazar ederek hükümetin ilan ve tenbihine hürmet ve mutavaat gösterdikleri halde Hacı Davud vapuru kaptanı akşam karanlığı bastıktan sonra körfezden çıkmak istemiş ve fakat kalenin ihtar topları üzerine gerisin geri dönmüş idi?

Hacı Davud kumpanyası kaptanlarının serkeşliklerine fazla delil lazım mı?

Osmanlı istihkamını, Osmanlı hükümetini mesul ve muateb tutmak için kasten işaa edilen bu rivayetlere taban tabana zıt ve şunun bunun aleyhinde olarak daha bir hayli şayialar duyuyoruz ki münasebeti gelmiş olmakla bir ikisinden bahsedeceğiz:

Mesela bazı hemşehrilerimiz ve bunlar arasına karışmış Ecnebi bazı hem-ırk ve hemmezhepleri diyorlarmış ki "Adam sen de, kalede torpil var imiş, kim inanır? Osmanlı'da torpil ne arar, hep laf, hep boş kuruntu! Olsa da patlatmasını bilmezler."

...Hatta aldığımız haber sahih ise Hacı Davud acentesi de kale önünde torpil bulunduğuna inanmayanlardan biri imiş. Çünkü evvelki gün Ecnebi bir zat-ı muhterem acente önünde kumpanya adamlarından birine "Gördünüz mü şimdi, kalede nasıl torpil varmış" demiş imiş.

Bu rivayet sahih ise kumpanya idaresinin de torpil bulunmadığına kani olduğu ve kanaatını o Ecnebi zata bundan evvel açmış bulunduğu anlaşılır.

Bu şayiat ve rivayat üzerine mütalaat ve farziyatımızı yürütürsek, Teksas vapuru kaptanının dahi kalede torpil bulunmadığını söyleyenlerden biri olup, bu kanaatla takayyüdata lüzum görmemiş ve nihayetülemr inanmadığı tehlikeye kendiliğinden düşerek vapurunu çarpmıştır.

Fakat heyhat ki bu herifin serkeşliği, inadı, yanlış zehab ve kanaati 70-80 nüfusun na-hak yere ziyaına sebebiyet vermiş, âlem-i insaniyete kanlı yaşlar akıtmıştır. Bu cürmünün cezasız kalmayacağını ümit ile müteselli oluruz.[16]

Teksas gemisinin neden olduğu kaza, yukarıdaki yazılarda görüldüğü gibi, düşünsel boyutta, Osmanlılık, Yunanlılık çatışmasına dönüşmüş, Yenikale istihkamında torpil varyok, varsa da Osmanlılar bunları kullanmayı bilmez boyutuna gelmiştir. Bu düşüncelerin oluşumundaki temel felsefeyi liman kentin mantığında aramak zorundayız. Doğu Akdeniz'in ünlü liman kentinde Rumlar ve Yunan kökenliler, yabancılarla işbirliği yapıp, Osmanlı ülkesinin çıkarları aleyhine çalıştıkları düşüncesi Türklerde egemen olmaya başlamıştır. Topluma egemen olan bu düşünce, kenti kitleler arasındaki çelişkinin ve çatışmanın merkezi haline getirmiştir. Sadece bu kaza olayı

Körfezde irili ufaklı birçok kaza yaşandı. Birkaçı büyük ölçekli olup üzücü onuçlar doğuran bu kazalar kentte ilginç tartışmaların doğmasına ve farklı kökenli insanların arasındaki husumetin iyice ortaya dökülmesine neden oldu.

değil, çok farklı basit oluşumlarda dahi kentin farklı kimlikleri birbirlerini suçlar hale gelmişlerdir.

Suçlama platformu ise İzmir basınıdır. İzmir'in Rumca basınının, özellikle *Amaltiya* gazetesinin -*Ahenk* gazetesinin aktardığı kadarıyla- konuyu çarpıtması üzerine, Türkçe basın da durumun öyle olmadığını kanıtlama çabası içerisine girmiştir. Bu konuda vilayetin resmi beyannamesinde söylenenlerle yetinmeyen *Ahenk*, "Rumca intişar eden bazı gazetelerde vapurun garkında kaptanı tebriye etmek, kale topçularını, kendi batıl indi zeamlarınca inham eylemek üzere var kuvvetlerini kalemlerine vererek muttasıl çalışıp çabalamaktan, bütün varlıklarıyla kaptanı mazur, hatta haklı göstermek sevda-ı hamınından bir türlü feragat etikleri yoktur... Acaba hükümetçe, cihet-i adliyece icra edilen tahkikat, hasıl olan kanaat ne merkezdedir? fikri büyük, küçük, kadın, erkek bütün halkın zihinlerini gıcıklayıp duruyor" biçiminde bir görüş beyan etmiş ve kazanın aydınlanması gerekçesiyle, konuyu araştıran Savcı Yardımcısı Şekip Bey'le bir röportaj yapmışlardır:

-Beyefendi! Teksas vapurunun garkıyla bu kadar ebna-ı cinsimizin mahv ve helak olması, malum-ı aliniz olduğu üzere, gayet mühim bir hadise, memleket için pek büyük ve unutulmaz bir felakettir. Bu sebeple 1-2 gündür herkes, gazeteler hep bu hadise üzerine iştigal ediyor. Buna dair her ağızdan bin türlü ses çıkıyor; hele Rumca gazetelerde hadisenin esbap ve suret-i zuhuru hakkında hakikatin, akıl ve mantıkın hilafında birçok kıyl ü kaller revaç bulmağa başladı. Bunun için ortalıkta bir tereddüt var; bunu izale için size müracaat ediyoruz. Lütfeder de icra buyurulan tahkikat-ı resmiyenizden hasıl ettiğiniz fikir ve mütalaanızı izah buyurursanız tabii hem bizi memnun etmiş hem efkâr-ı halkı tenvir eylemiş olursunuz.

-Peki efendim! İstediğiniz izahatı-mümkün olduğu kadar... fakat evvel emirde ortalıkta husulünü işaret ettiğiniz tereddüdün neden ibaret olduğunu anlatır mısınız?

-Demin biraz arz etmiştim. Rumca gazeteler şüphesiz kaptan cenaplarını müdafaa etmiş olmak için vapurun torpile çarpmakla değil, kaleden atılan topların açtığı rahne ile battığını, kaptanın bu hususta mazur olduğunu yazıyor, herkes "acaba?" tereddüdüne düşüyorlar.

-Evet, evet! Rumca gazetelerin bu türlü gayretkeşliklerini biz de görüyoruz. Halbuki hakikat bunların katiyen hilafındadır. Demek bunlar vilayetin resmi

nizamnamesini de dinlemiyorlar. Vilayet, Teksas vapuru kılavuz vapuru tarafından verilen işarete ve kaleden mükerreren atılan toplara ve vapur kumandanı tarafından ihale-i sem-i itibar edilmediğinden mezkur vapur torpil ile müsademe ederek gark olmuştur demiyor muydu? İşte hakikat bundan ibarettir. Bizim yapmakta olduğumuz tahkikatın bütün safahatı da bunu müeyyeddir. İsterseniz bu bapta biraz daha izahat vereyim.

-Lütfetmiş olursunuz efendim.

-Teksas vapuru o gün akşam üzeri limanımızdan hareket eder. Ondan evvel Montana ismindeki vapur da kalkmış idi. Montana kale pişgahına, torpillerin mevzu olduğu mıntıkaya vardığında, orada her daim kılavuzluk vazifesini ifa eden ve cihet-i bahriyede Kolağası Hilmi bey kaptanla mülazım Rıza efendinin memur bulunduğu Reji vapuru tarafından önüne düşülerek torpil mıntıkası haricine çıkarılmağa başlar. Bu sırada Teksas vapuru da yakınlaşır; kılavuzun avdetini, delaletini beklemeğe mecbur iken beklemez, yoluna devam eder. Fakat ne suretle; kendinden evvel giden Reji ve Montana vapurlarının takip ettikleri hututtan değil, kaptanın hod be hod tayin ettiği istikametten ayrılmaz. Bu suretle torpillerin sık sık mevzu bulunduğu daireye dahil olur. Bunu karadan gören "men-i mürur bataryası" tabir edilen topçular tarafından yolundan alıkoymak için 1-2-3 defa boş top atılır. Teksas kaptanı aldırmaz, vapurun süratini kesmez; bunun üzerine mezkur batarya vazifesini ifaya mecbur olur. 4. defa olmak üzere gülle atar, bu denize düşer, müteakiben iki daha atılır, bunlar da vapurun önünden, ardından, üzerinden aşmak suretiyle denize düşerler. Kaptan yine yolundan kalmaz, fakat vapur an be an tehlikeye yaklaşır, yani torpiller üzerine düşmeğe başlar. Bunu gören topçular 7. topu atmağa mecbur kalırlar; işte bu sırada gayet müthiş bir surette hasıl olan taraka ve sarsıntıyı müteakip vapur ani olarak gark ve nabud olmuştur.

-Muavin bey! Şu halde hatayı, sebep-i kazayı kimde görüyorsunuz?

-Şüphesiz vapuru idare ve sevk edenlerde, hususiyle 1. kaptanda. Hem buna yalnız hata denilemez; asıl "kasıt ve taksir" namı verilmek lazımdır. Çünkü kaptana men-i mürur bataryasının bu kadar top işaretinden başka Montana vapurunu geçirip avdet etmekte olan Reji vapurundan da bir hayli işaret verilmiş, bağırılmış, çağırılmış; bununla beraber Teksas'taki yolculardan bazıları kaptana giderek atılan topların kendilerine işaret, yoldan alıkoymak için atıldığını tekrar tekrar söylemiştir. Kaptan bunların hiçbirine ehemmiyet vermemiş, bilakis bir tavr-ı istihza ve istihfafkarane ile yoluna devam etmiş, çok geçmeden vapuru bu na-kühani sadmeye uğratmış, bu kadar masum, zavallı insancığın gark ve nabud olmasına sebep olmuştur. Bunun için buna nazar-ı kanunda ve vicdan-ı umumide "hata" denilmez "kasıt ve taksir" denilir. İşte şimdiye kadar bu bapta icra eylediğimiz tetkikatın hülasası şu size söylediklerimden ibarettir.

Hacı Davut Ferkuh Kumpanyası'nın Teksas gemisinin başına gelen kaza tamamen siyasal bir niteliğe büründü; hatta geminin kaptanının Trablusgarp'ta savaşmakta olduğumuz İtalya adına böyle bir işe kalkıştığı dahi iddia edildi.

-O halde beyefendi! Batan vapurun mürettebatından kurtulanların "bizi kaleden atılan top batırdı!.." yolundaki ifadelerine ne diyeceksiniz?

-Ne diyeyim? Bunların bu yolda ifadede bulunmalarını tabii mazur görürüm. Çünkü bu mürettebatın olsun, esbap-ı sıhhiyesinden dolayı henüz ifadesi alınamayan kaptanın olsun, hakikati bu türlü tahrif etmek istemeleri sırf kendilerini kanunun tertip edeceği ceza ve mesuliyetten kurtarmak içindir. Halbuki kanun nazarında yalnız müttehim ve maznunlar kavl-i mücerretlerine itibar edilerek hüküm verilmiş olsa, dünyada "maznun, mahkûm" kimse bulunmazdı. Bunun için biz adliye memurlarının, mehâkimin bu kabil mesailde en birinci vazifemiz mutemet ve bi-taraf olanların ihbar ve şahadetlerine müracaat etmektir. Bunun için bu bapta hakikatin tezahürüne en ziyade hizmet eden bi-taraf yolcuların ifadesidir. İşte bu ifadelere istinaden söylüyorum: Teksas'ın garkında topçuların zerre kadar kabahati, kusuru yoktur, çünkü ifasına mecbur oldukları vazifelerini yapmışlardır. Asıl kabahat, taksirat kaptandadır.

-Muavin bey! Şu yolda bir rivayet de var: Bu kaptan İtalya harp gemileri tarafından aldığı hafi talimat üzerine böyle felaket-aver bir tecrübeye kalkışmış diyorlar; buna dair bir ser rişte elde edebildiniz mi?

-Hakikat! Bu şayiaları biz de işittik. Bunun üzerine meseleyi tabii daha ziyade tamik etmeğe mecbur olduk. Fakat bu yolda henüz kati bir delil, emare elde edemedik, yalnız şu malumata destres olduk: Bu Teksas vapuru bundan 10 gün kadar evvel Yunan kumpanyasının Rumeli ve diğer bir vapurla Antalya hattından gelirken bir İtalyan harp gemisine tesadüf ve geminin verdiği işaret üzerine tevakkuf eder. Derhal vapura birkaç İtalyan zabiti gelir; vapurun hamulesi, yolcuları, kumpanyası hakkında uzun uzadıya tahkikatta bulunur, evrakları tetkik ederler. Ondan sonra Teksas'ın üst katına çıkarak 1. Kaptan'la iki saat kadar görüşür, konuşurlar; rivayete nazaran 1. Kaptan İtalyan lisanına vakıf imiş.

-Acaba iki saat ne konuşmuşlar?

-Bu cihete henüz tamamıyla vakıf olamadık. Bunun için bu hususa dair kati, resmi bir şey söyleyemem. Yalnız sizin, bizim işittiğimiz rivayetlere bakılırsa İtalyan zabitleri İzmir körfezinde gerçekten torpil mevzu

olup olmadığını layıkıyla tecrübe için 1. Kaptan'a bazı tenbihat ve ilkaatta bulunmuşlar imiş. ..Neyse bu ciheti ariz ve amik tetkik ediyoruz.

-Bu kaptanın esasen serkeş, muanned bir kimse olduğunu, hatta son hadise zamanına kadar 1-2 defalar körfezden böyle hodserane geçmek istediği söyleniyor. Acaba bu sahih mi?

-Sahih olmalı ki bu hususta liman riyaseti tarafından gerek bu vapurun mensup olduğu kumpanya direktörüne, gerek diğer bazı kumpanyalara bu yolda şifahen, tahriren defaatla tenbihat icra edilmiştir. Hatta bir aralık Komodor Miralay Hikmet Bey, liman reisi Lütfü Bey'i suret-i mahsusada Hacı Davud kumpanyası müdürü Mösyö Jorj'a göndererek tenbihat-ı mükerrerede bulundurmuş, aynı tenbihatı Amerika Veys konsolos caniblerine de icra ettirmiştir.

-Vapurdaki yolcuların, müretteb atın miktarı hakkında ne gibi malumatınız var?

-Bizim acenteden icra ettiğimiz tahkikata nazaran vapurda üçü Antalya'dan, üçü Rodos'tan, dokuzu Çeşme'den, ikisi Sakız'dan, doksan dördü İzmir'den olmak üzere 111 yolcu ile ma kaptan 25 mürettebat varmış. Bunların dokuzu kamara yolcusu imiş.

-Muavin bey, zat-ı âlinizi bu kadar işgal ettiğimizden dolayı affınızı rica ederim.

-Estağfurullah efendim! Bilahare icap ederse daha lüzumu kadar izahat verebilirim.[17]

Hacı Davud Ferkuh Kumpanyası'nın Teksas gemisinin gerçekleştirdiği kaza, yukarıdaki yazılarda da görüldüğü gibi, tamamen siyasal bir niteliğe bürünmüş, hatta geminin kaptanının İtalya adına böyle bir işe kalkıştığı dahi iddia edilmeye başlanmıştır. Geminin Amerikan bandırasında olmasından dolayı, Amerika'nın İzmir konsolosu Mösyö Horton, kumpanyanın müdürü Yorgi Ferkuh ile birlikte kaza mahallinde incelemelerde bulunmuştur. Ancak Konsolos Mösyö Horton incelemesi sonrasında hiçbir açıklama yapmamış, İstanbul'daki Amerikan Başkonsolosluğu'ndan gelecek bir heyetin yapacağı incelemeler sonrasında gerekli açıklamaların yapılacağını bildirmiştir.[18]

Bu arada İzmir'deki Rumca basın, Teksas gemisinin Amerikan bandırasında olduğunu, Amerikalıların konuyu titizlikle incelediğini, geminin torpile çarparak değil, kaleden atılan top ile battığı kanısının onlarda hâkim olduğunu, bu yüzden Amerikan hükümetinin, İstanbul hükümetinden tazminat talep etmeye hazırlandığını iddia etmeye başlamıştır. Amerikan hükümetinin tazminat talebinin haber yapılması üzerine, *Tanin* gazetesi bunun tamamen bir şayia olduğunu belirterek tekzip etmiş ve Amerikan hükümetinin katiyen böyle bir girişimde bulunmadığını açıklamıştır.[19] Kazanın oluşumunu incelemek için İstanbul'dan yola çıkan Amerikan Başkonsolosluk heyeti, 9 Mayıs 1912 tarihinde İzmir'e gelir. Heyet çalışmalarını son derece gizli bir şekilde gerçekleştirmeye başlamıştır ve çalışmaları konusunda vilayet makamı da izin vererek gerekli kolaylıkları sağlamıştır.[20] İncelemelerini tamamlayan heyet İstanbul'a dönmüş ve orada bir açıklama yaparak, Teksas gemisinin torpile çarparak battığını ve kazanın bu yüzden meydana geldiğini açıklamışlardır. *İkdam* gazetesinde yer alan bu haberi *Ahenk* gazetesi hemen okuyucularına duyurmuştur.[21] Vilayet makamı ve liman komodorluğu da oldukça titiz bir çalışma sonucunda hazırladıkları raporu Dahiliye Nezareti'ne göndermiştir. Nezarete gönderilen metnin bir sureti de basında yer almıştır. Raporda, bizim daha önce kazanın oluşumuna ilişkin anlatmış olduğumuz bilgiler ayrıntılı ve teknik bir biçimde kaleme alındıktan sonra, kumpanya kaptanlarının torpil hatlarına önem vermedikleri gibi, hatta torpillerin varlıklarına dahi inanmadıklarını belirterek rapor şu cümle ile sona erdirilmiştir: "şu kaza-ı elimin münhasıran vapur kaptanının cehalet ve inadı ve evamire adem-i inkıyadı yüzünden hadis olduğu suret-i katiyede mütehakkık olmuştur."[22] 139 kişilik bir kafile ile yola çıkan ve Yenikale civarında kaza geçiren Teksas gemisinden 66 yolcu kurtarılmış, 73 kişi hayatını yitirmiştir.

Bu feci olay sonrasında yaşanan tartışmalar, çatışmalar, şehirdeki farklılaşmanın ve toplulukların birbirlerine rakip hale gelişinin bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir.

1. M. Kütükoğlu, "İzmir Rıhtımı İnşaatı ve İşletme İmtiyazı", *Tarih Dergisi*, 32, (1979), s. 499.
2. *Agm*, s. 501.
3. M. Kütükoğlu, "Osmanlı Dış Ticaretinin Gelişmesinde İzmir Limanı ve Gümrüklerinin Rolü", *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, İzmir, 1985, s. 105.
4. İmtiyaz almak için başvuruda bulunan kumpanyaların listesi için bkz. Sadık Kurt, *İzmir'de Kamu Hizmeti Gören Kuruluşlar (1850-1950)*, (DEÜ. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 1996, s. 84.
5. Sadık Kurt, *İzmir Körfezinde Ulaşım*, (DEÜ AİİTE, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1988, s. 62-145.
6. Kurt, *İzmir'de Kamu Hizmeti*, s. 91.
7. *Nevsal-i İktisadiye*, 1323 (H), s.160-161 ve *Salname-i Vilayet-i Aydın*. 1326 (H), s. 220-221.
8. *Ahenk*, 23 Eylül 1910-10 Eylül 1326.
9. "Feci ve Müessif Bir Kaza ve Teksas Vapurunun Garkı", *Ahenk*, 1 Mayıs 1912-18 Nisan 1328.
10. "Kazazede Yolcuların Miktarı", *Ahenk*, 1 Mayıs 1912-18 Nisan 1328.
11. "Kurtulanlardan Birinin İfadesi", *Ahenk*, 1 Mayıs 1912-18 Nisan 1328.
12. "Gark Olan Yolcular", *Ahenk*, 1 Mayıs 1912-18 Nisan 1328.
13. "Römorkör Kaptanının Beyanatı", *Ahenk*, 1 Mayıs 1912-18 Nisan 1328.
14. "Kaza Hakkında Beyanname-i Umumi", *Ahenk*, 1 Mayıs 1912-18 Nisan 1328.
15. "Yanlış Şayialar ve Cevap", *Ahenk*, 2 Mayıs 1912-19 Nisan 1328.
16. "Yanlış Şayialar ve Cevap", *Ahenk*, 2 Mayıs 1912-19 Nisan 1328.
17. "Kaza-ı Müessif Hakkında Mülakat", *Ahenk*, 3 Mayıs 1912-20 Nisan 1328.
18. *Ahenk*, 3 Mayıs 1912-20 Nisan 1328
19. *Tanin* gazetesinde yayımlanan tekzip metni için bkz. *Ahenk*, 7 Mayıs 1912-24 Nisan 1328.
20. *Ahenk*, 10 Mayıs 1912-27 Nisan 1328.
21. *Ahenk*, 14 Mayıs 1912-1 Mayıs 1328.
22. "Teksas Kazası Hakkında, Makam-ı Vilayetten ve Komodorluktan Dahiliye Nezaretine Gönderilen Rapor Suretidir", *Ahenk*, 6 Mayıs 1912-23 Nisan 1328.

(Devam edecek)

TARİHÇİNİN MUTFAĞI

Doğan Kuban: Öğretirken Öğrenmek

OSMAN KÖKER

Tarih Vakfı tarafından 1991-93 yıllarında düzenlenen ve tanınmış tarihçilerin konularını nasıl araştırdıkları, çalışmaları sırasında ne tür güçlüklerle karşılaştıkları ve bunları nasıl aştıklarına dair sohbetlerin yapıldığı toplantılar dizisi yeniden başladı. 21 Mayıs 1998 günü Bilgi-Belge Merkezi'nde yapılan toplantının konuğu Prof. Doğan Kuban'dı.

Tarih Vakfı Genel Sekreteri Orhan Silier, toplantının açılış konuşmasında, Prof. Doğan Kuban'ın en çok hayranlık duyduğu yanının, konu ne olursa olsun, o konuda "dersini çalışma"yı, hazırlık yapmayı hiçbir zaman ihmal etmemesi olduğunu belirtiyor: Bilim hayatımızda, ben nasıl olsa bu konuyu biliyorum diye geçiştirmeyen, kendisinden ne bekleniyorsa, -karşısındakine saygının gereği olarak- en dar zamanda bile hazırlığını yapıp gelme kuralını yaşatan çok az sayıda kişiden biri.

Kuban da bu değerlendirmeye katılıyor: "Gerçekten, hazırlanmadan ömrümde hiçbir şey yapmadım, bence bu güvensizlikten değil. Çünkü ben hazırlanmadan da bir şeyler yapabiliyorum artık, ama karşındakilerin yararlanması için insanın düşüncesini sistematik olarak özetlemesi ve onu -hatta üslubunu da düşünerek- dinleyicileri tahrik edecek, aynı zamanda da teşvik edecek şekilde dile getirmesi lazım. Geçen gün, ilkokul beşinci sınıf öğrencilerine gelecek hakkında bir konuşma yap dediler, 30 sayfa yazı yazdım. Bu bir tabiat. Serbest konuşan, çok güzel konuşan insanlar da çok dünyada; ben belki öyle becerikli de değilim, bilmiyorum."

50 YILLIK MESLEK YAŞAMI

Tarihçinin Mutfağı toplantılar dizisinin ilk konuğu olan Doğan Kuban'ın "tarihçi"liğinin nereden geldiği sorulabilir. Karşımıza şöyle bir biyografi çıkıyor:

1926 Paris doğumlu olan Kuban 1949'da İTÜ Mimarlık Fakültesi'nden yüksek mühendis mimar olarak mezun olmuş, üç yıl sonra da aynı fakültede akademik kariyerine başlamış. 1958'de doçent, 1965'te "Anadolu-Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları" adlı çalışmayla profesör olmuş. İTÜ'de Mimarlık Tarihi ve Rölöve Kürsüsü, Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Kürsüsü ve son olarak da Restorasyon Anabilim Dalı başkanlığı yapmış. 1974-1977 yılları arasında İTÜ Mimarlık Fakültesi Dekanlığı ve 1971-1977'de İTÜ Senatosu üyeliği görevinde bulunmuş. 1974'te İTÜ Mimarlık Fakültesi'ne bağlı olarak Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü'nü kurmuş ve başkanlığını yürütmüş.

Kuban'ın yürüttüğü görevler arasında, 1968-1981 arasında Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu üyeliği, 1981-1983 arasında aynı kurulun başkan yardımcılığı, 1991-1993 yılları arasında da İstanbul 3 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu başkanlığı var. Koruma ve restorasyon çalışmaları arasında İstanbul'da Kalenderhane Camii, Tahtakale Hamamı ve danışmanlığını yaptığı Bozdoğan Kemeri ile kara ve deniz surlarının iki bölümünün restorasyonu ve 1992-1993'te başlayan Kazakistan'daki Ahmet Yesevi Türbesi restorasyon projesi danışmanlığı sayılabilir. Kuban İstanbul, İzmir, Gaziantep, Safranbolu, Kastamonu kentleri ve Lefkoşa kent merkezi için koruma planı da hazırlamış.

Aldığı ödüller arasında, 1990'da I. Ulusal Mimarlık Yarışması kapsamında TMMOB-Mimarlar Odası Mesleğe Katkı

Ödülü, aynı yıl, Kültür Bakanlığı tarafından verilen Kültürel Mirasın Korunmasına Hizmet Ödülü, Tübitak Hizmet Ödülü ve 1998'de (*Sinan'ın Sanatı ve Selimiye* adlı kitabıyla) Aydın Doğan Sosyal ve Beşeri Bilimler Ödülü sayılabilir.

1990'da İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü muhabir üyeliğine ve 1994'te Amerikan Mimarlar Enstitüsü onur üyeliğine seçilen Kuban'ın mimarlık ve sanat tarihi konularında çeşitli dillerde yazılmış çok sayıda kitap, araştırma ve makalesi var.

"NASIL TARİHÇİ OLDUM?"

Üniversitede mimarlık eğitimi gören Kuban, "Ancak profesyonel olarak 50 yılımdan sonra kendime tarihçi olarak bakabilirim" diyor. "Belki de bu kadar mütevazı olmam da gerekmez, çünkü uzun yıllarımı büyük tarih ve sanat tarihi kitaplıklarında geçirdim. Dün akşam hesapladım, dört buçuk yılım dünyanın en büyük sanat tarihi ve tarih kitaplıklarında okuyarak geçmiş. Ayrıca yabancı ülkelerde sanat tarihi ve tarih derslerinin sürekli dinleyicisi ya da anlatıcısı oldum. Tarihçi diplomam eksik, ama tarihçi olmak için gerekli bütün aşamalardan geçtim. Bana önce bir mimarlık tarihçisi ve kent tarihçisi, sonra bir sanat tarihçisi, sonra bir kültür tarihçisi olarak bakılabilir."

Kuban'ın tarihe ilgisi çocukluğundan başlıyor. Babası yurtdışında eğitim görmüş, birkaç dil bilen, tarih okuyan ve tarih yazmaya hevesli bir subay. Çocuklarına da Osmanlı tarihinden adlar koymuş: Doğan Kuban'ın adı Niğbolu Kalesi kumandanından, kardeşininki de Yıldırım Bayezıd'dan geliyor. Küçük yaşta tarih kitaplarını büyük bir heyecanla okuduğunu hatırlıyor. Tarihçiliği Teknik Üniversite'de mimarlık tarihi, sanat tarihi dersleri vermekle başlıyor, ama bununla da kalmıyor: Üniversitenin devrim tarihi hocası ölünce, fakülte yönetimi dışarıdan yeni birisinin gelmesini istemiyor, sen zaten tarihçisin, gel şu devrim tarihini de sen anlat diyor; devrim tarihi derslerini vermek de Doğan Hoca'ya düşüyor.

1953'te Prof. Paulo Verzone ders verirken, asistanı Doğan Kuban çeviri yapıyor.

Kuban mimarlık veya sanat tarihçisiyle tarihçiler arasındaki farkı şöyle anlatıyor:

"Aslında ben bir maddi çevre tarihçisiyim; yani yapılar ve onların yarattıkları kompleksler, giderek kentler benim temel inceleme konularım. Bunların daha iyi anlaşılması için başta *artifact*'ları inceliyorum, ondan sonra onların çevresindeki daha küçük *artifact*'ları inceliyorum, ondan sonrada onları meydana getiren ortamın bütün koşullarını öğrenmeye çalışıyorum. Zaten *artifact*'tan çıkıp da 'ortamın koşulları' der demez, derhal tarihçinin alanına giriyorsunuz."

"BİZİM SAVAŞ ATIMIZ *ARTIFACT*'LARDIR"

Doğan Hoca, arşivlerle durumunuz nasıl diye bir soruyu ise "Ben arşive çok az girdim" diye yanıtlıyor:

"Torino Üniversitesi'nden Teknik Üniversite'ye gelmiş, benim asistanlığını yaptığım Paulo Verzone adlı bir mimarlık tarihi hocamız vardı. O, 'bizim savaş atımız *artifact*'ların kendisidir' derdi. Doğrusu benim de savaş atım hep oydu; yani benim objem binanın kendisi, yapıtın kendisi. Eğer onu anlamakta zorluk çeken bir durum yahut onu anlamayı tamamlayacak bir durum olursa o zaman arşive de gidebilirim. Ama arşiv çalışmasını hiç sevmedim. Selimiye Camii'nde 4 yıl çalıştım. Rölövesini yapmak için her sene 3 ay gidip, o zaman işgal

1955'te Milano'da eşi Sabiha Hanım'la birlikte.

1958'de Euromos Tapınağı önünde öğrencileriyle.

edilmemiş olan medresesinde yattım. 12 ay çalıştım ve rölövesini tamamlayamadım; zaten o zaman elimizde ne fazla para, ne de alet vardı, gene de sadece Selimiye değil, Edirne içinde birçok yapı belgeledik. Selimiye ile ilgili yayımlanmış belgelerin hepsini okudum, ama eğer ben Selimiye ile ilgili arşiv çalışması yapmaya kalksaydım bir 12 ay değil, belki 120 ay gerekebilirdi. Onu da ben yapamazdım. Türkiye'deki *artifact*'ların yapı alanındaki kalanların sayısını ve Süleymaniye'nin bile rölövesi yapılmamış bir yapı olduğunu düşünecek olursanız, bir mimarlık tarihçisinin gidip de arşivde ıkına sıkına yazı okumaya çalışması pek pratik sayılmaz. Ben tarihçileri de biliyorum, arşive girdikleri zaman iki, üç sayfayı alırlar, bir ayda ancak onu çözerlerdi. Ben böyle bir çalışma için hazırlanmadım ve hiçbir zaman da o anlamda bir tarihçi değilim, ben *artifact*'ların tarihçisiyim."

TARİHİ ESERDEN TARİHE

Tarihi eserle tarih arasındaki ilişki konusunda Doğan Kuban şöyle bir noktaya da değiniyor:

"Divriği Ulu Camii ve Mengücekoğulları ile ilgili bilgilerin tümü 3-4 paragrafı geçmez, ama Divriği Ulu Camii hakkında ben bir sömestr süren ders verdim ve yakında yayımlanacak olan bir kitap yazdım. Eğer Divriği Ulu Camii şimdi ortada olmasaydı, üç tane kitabeyle, iki tane tarihi bilgi olsaydı, Divriği Ulu Camii diye bir şeyin tarihi de olmazdı, yorum da yapılamazdı. Şimdi Divriği Ulu Camii hakkında 10 cilt de kitap yazılabilir. Tarihçiler bunu pek sevmeyebilirler, ama ben yapının kendisini doğrusu onun hakkındaki belgelerden daha önemli bulan bir adamım, yahut öyle bir kuşakta yetiştim. Ama tabii her *artifact* da biçiminden öte birtakım nitelikler içerir. Birincisi, o biçimi saptayan bir amaç vardır ve o amacı da toplum saptar, o amacın içinde simgesel nitelikler de vardır. Toplum saptar dediğiniz zaman, o amacı toplumun nasıl saptadığını saptamak, yani tarihçi olmak zorundasınız. Ondan sonra o simgenin nasıl oluştuğunu saptamak da yine genel kültür tarihi içinde gene tarihçinin işidir, bunu da gene tarihçi gibi düşünerek yahut da mevcut olan verilere dayanarak yapmak zorundasınız. Bir de bütün bu nesneyi ortaya çıkarmak için kullanılan teknik olgu var, teknik olgu bizim için en önemli yorum öğelerinden biri; çünkü yapıyı betimlemeden önce yapı teknolojisinin niteliklerini bilmeniz gerekir. Teknolojik olgu toplumsal varlığın ekonomik ve kültürel belirli bir aşamasına tekabül ediyor. O alana girer girmez, yani tekniğin var oluşu ve onun ekonomik ilişkileri gibi konulara girdiğiniz anda, yine tarihçi olmak zorundasınız. Dolayısıyla ben gide gide onu öğrenmek, bunu öğrenmek için ekonomik tarih veya daha başka alanlarda bilgi sahibi olmaya çalıştım. "

İLK ÇALIŞMA BAROK ÜZERİNE

Doğan Kuban'ın ilk çalışması "Türk Barok Mimarisi Üzerine Bir Deneme" adlı yapıtıdır. Aslında bu konuyu kendisi seçmez. Okuldan sonra askerliğini bitirince asistan olmaya karar verir. Mimarlık tarihi asistanı olmak istediğini söylediğinde herkes şaşırır. Bir mimar çıkacak da mimarlık tarihi asistanı olacak! Verzone'ye yollarlar. Verzone, Doğan Kuban'ın asistan olmadan önce bir araştırma yapmasını ister. "Sizin ülkede barok çeşmeler var, camiler var. Şimdi git bu konuda bir araştırma yap, yaz getir" der. Kuban'ın fotoğraf makinesi bile yoktur. Birilerine fotoğraf çektirerek, biraz da kitaplardan falan keserek küçük bir çalışma hazırlayıp Mimarlık Tarihi profesörü Verzone'ye götürür. Hoca beğenir, "Senin tezin de barok olsun" der.

"Barok üzerinde çalışmaya başlayınca o zaman bütün cehaletimi öğrendim, çünkü barokun arkasında koskocaman bir tarih var. İşin tuhafı bizde barok diye bilinen, erken 18. yüzyıl mimari bezemesi, Rokoko kökenlidir. Aynı dönemde barok etkiler de girmiş. Rokoko'yu da doğrudan doğruya Türkler Avrupa'dan getirmişler, çizilmiş modeller olarak. Sonra Fransız mühendisleri getirmişler. Kırmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'den bu yana bütün o bezemesel biçimleri temelde Fransa'dan almışız. Bu, akıl almaz hızla olmuştur; 1735'ten sonra Türkiye'de hiç kimse klasik bezeme neredeyse yapmamış. Saray nasıl bir tutkuyla bu yeniliklere yapışmış, benim aklım hâlâ ermiyor. Orada tarihçilerin biraz daha kurcalamaları gerek: Nasıl oluyor da bu kadar kudretli eski bir gelenek birdenbire böyle bıçakla kesilmiş gibi yerini başka bir üsluba bırakıyor? Ben o zaman tezimi yapmam için barokla birlikte Fransız rokokosunu öğrenmem gerektiğini anladım. Ondan sonra da Türkiye ile ilgili ne yazacaksam, önce Batı literatüründe bu konuda yazılmış olan şeyleri yahut ona paralel olanları okuyarak, o konudaki kavramları inceleyerek, kendimi yetiştirdim, diyebilirim."

İTALYA'DA DOÇENTLİK TEZİ İÇİN ARAŞTIRMA

Yeni kurulmuş bulunan Teknik Üniversite'nin akademisyen yetiştirmekte eli çok açıktır. Bir şeyler öğrensin, tezini yazsın diye herkesi Avrupa'ya yollarlar. Kuban'ı da barok konusundaki tezini bitirir bitirmez İtalya'ya gönderirler. İtalya'nın seçilmesinde Verzone'nin İtalyan olmasının etkisi vardır. Ancak, hangi üniversitede, hangi alanda çalışacağı bile belirlenmemiştir. İtalya'da mekân fikrinin en gözde isimlerinden biri olan eleştirmen ve mimar Bruno Zevi'yi Roma'daki evinde ziyaret eder. Sohbet sırasında doçentlik tezinin konusu da kendiliğinden ortaya çıkar: Büyük Osmanlı iç mekân mimarisiyle, Rönesans'ın benzer iç mekân mimarisinin karşılaştırılması.

Roma'da sanat tarihi, arkeoloji kitaplığına dalar. Orada bir yıl boyunca kütüphanenin açılış saatinden kapanış saatine kadar kitap okur. İtalya Rönesansıyla ilgili eserleri görmek için dolaşır. Hocası Verzone'yi örnek almıştır:

"Ortaçağ ve Bizans mimarisi uzmanıydı. Sabahtan akşama kadar masa başında oturur, mütemadiyen katalog, kitap karıştırır; alan çalışması yapacağı zaman da keçi gibi sabahın altısından, akşam dokuza kadar sokakta, dağda, bayırda çalışırdı. Ondan bir bilim adamı, bir mimarlık tarihçisi nasıl olur, neyle ilgilenir, nasıl alan çalışması yapılır, onu öğrendim."

"Osmanlı Klasik Mimarisi'nde İç Mekân Teşekkülü" adlı tezimi 1955'te tamamladım. Ondan sonra da bütün ömrüm mimarlık tarihi yazmakla geçti. Fakat başka bir yönde de şanslı olduğumu sanıyorum: Verzone ülkesine döndükten sonra, okulun beş sınıfında da modern mimariye kadar bütün dersleri verirdim. Bunları, İtalya'da gördüğüm, izlediğim deneyimle sadece rutin bir konu işleme şeklinde değil, gerçekten dönemin tarihini derinlemesine inceleyip dönemin sanat kuramlarını inceleyerek, çok çalışarak, önce kendim öğrendim, sonra o bilgiyi hep karşılaştırmalı yöntemlerle öğrencilere aktarmaya çalıştım. Başka bir deyişle, dersleri verirken ben kendimi de yetiştirdim. Ben bir otodidaktım. Çünkü sanat tarihçisi değilim, tarihçi de değilim, mimarım. Herhalde hiç kimse benim kadar zorlanmamış, belki de benim kadar çalışmamıştır. Öte yandan otodidakt olmayan bilgin'in varlığına da pek inanmam, yani bilgi şeyh'ten menkul almaz."

Mostar'da (Bosna-Hersek) daha sonra iç savaş sırasında yıkılacak olan tarihi köprü üzerinde (üstte).

Dubrovnik'te (Hırvatistan) fotoğraf çekerken.

AMERİKA'NIN KÜTÜPHANELERİNDE

Doğan Kuban daha sonra ABD'de Fulbright bursu kazanır. Mimarlık tarihçisi, sanat tarihçisi olmaya azmettiği için 1962'de doçent olarak Michigan Üniversitesi'nde sanat tarihi bölümüne gider. Orada Amerika'nın en büyük kütüphanelerinden biri ve Amerika'daki İslam sanatı araştırmalarının önemli bir merkezi kendini beklemektedir. Michigan'daki günlerini, ara sıra ders verse de, Farsça dahil daha çok öğrenmekle geçirir. Doçentliğini vermiş olmasına karşın öğrenci gibi birçok derse girer. Kütüphaneyi de sabahtan gece yarısına kadar kullanır.

Bir yıl sonra dünyanın en ünlü Bizans araştırmaları merkezlerinden biri olan Dambarton Oaks'da çalışması için teklif gelir. Harvard'dan burs ala-

Yalvaç'ta Men Tapınağı rölöve çalışması sırasında.

rak bir yıl orada Anadolu Bizans Mimarisi üzerine çalışır. Dünyanın en önemli Bizans kitaplığında bir yıl süreyle Türkiye'ye ait ne varsa okumaya çalışır. Türkiye'deki Hıristiyan mimarisi üzerine bir de katalog hazırlar.

Üç yıl boyunca dünyanın en büyük kitaplıklarındaki bu öğrenme süreci, 1965'teki profesörlük tezini getirir: "Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları". Türklerin Anadolu'ya gelişi ve geçiş yollarındaki ve Anadolu'daki uygarlıklardan etkilenişi de ele almaktadır. Tabii Bizans mimarisi gibi Ermeni mimarisi de incelenmektedir. Profesörlük tezi jüride çok beğenilir, ama bir jüri üyesi, kitabın bütününe değilse bile kitaptaki Ermenilerle ilgili bölüme itiraz eder: "Kitapta 29 defa Ermenilerden bahsediyor" der.

AYDINLANMA SÜRECİ

Ondan sonra yazdığı her kitap bir problematik üzerinedir ve -Türk, İslam ve dünya tarihi konularında- bir tür aydınlanma sürecinin de sonucudur.

"Kanımca bütün yapıtlarım, Osmanlı, Türk ya da İslam mimarisinin ya da sanatının henüz yanıtlanmadığını düşündüğüm bir temel sorununa kendimce bir açıklık getirmek üzere yazılmıştır. O nedenle hep genel sorunlar üzerinde düşünerek vakit geçirdim. Gerçi, Selimiye ya da Divriği gibi yapıların bütün ayrıntıları ya da İran tonoz konstrüksiyonu üzerine derinlemesine inceleme yaptım; kitap da yazdım.

İslam, Osmanlı hatta dünya tarihlerinin yerleşik Batı kökenli historiografisini, yöntemleri ne kadar sağlıklı olursa olsun, eksik buldum hep. Historiografi ile onun yapıldığı ortam arasında açık ve doğrudan bir ilişki var. Onun için tarih, sanat tarihi, kültür tarihi hepsinin kendi dünyamız için başka parametreler ve duyarlılıkla yapılması gerek. Fakat bu söylem daha yaratılmadı."

FİŞ TUTMA ALIŞKANLIĞI

Somut olarak nasıl çalışırsınız, örneğin not mu tutarsınız, fişler mi düzenlersiniz şeklindeki bir soruyu Doğan Hoca, 12 Mart dönemine ilişkin ilginç bir anısıyla yanıtlıyor:

"Fişle çalışırım. Alfabetik fişler düzenlerim. O sıralarda üniversite hocalarının evlerini basıyorlardı, bizim evi de bastılar. Köşk gibi bir yalıda oturuyorduk. Gece saat yarımda birdenbire geldiler. Her tarafı ararken, bizim yatak odasına da geldiler. Odada kutu kutu fişler var. Memurlardan biri fişleri masa üzerine yaydı. Zarfın üzerinde "İstanbul karışık" yazıyor, Ermenice, Rumca, Almanca, Fransızca, her dilden fiş var. Memur, "Komutanım, 'İstanbul karışık' diye bir şey buldum" dedi. Komutan da birden heyecanlandı. Karıştırdı, karıştırdı. Tam çıkaramadı, bana baktı. Ben, "İstanbul tarihini yazıyorum; bunlar sınıflandırılmamış fişler" dedim.

Ben fişlerle çalışırım. Bunlar hem yapıtları, hem konuları, hem de o konularla ilgili aldığım notların ayrıntılarını içerir. Önce elle yazarım, bir kez, iki kez, beş kez yazdığım olur. Hızlı yazarım, aklıma ne gelirse yazarım. Ondan sonra bir daha yazarım, bir daha yazarım, bir daha, bir daha. Sonra daktiloya çekerim. Şimdi bilgisayar ile yapıyorum o işi; ama gene de elle yazmayı yeğlerim. Çünkü düşünce ile yazan el arasında uzun yıllar organik bir bağ kurulmuştur. Kafam elimden hızlı çalışır. Düşünürken yazarım, yazarken düşünürüm; aklıma bir gelsin, arkasını hemen getiririm, çünkü kafam öyle çalışmaya alışkın.

Kuşkusuz bizde fotoğraf da çok önemli. Ben bütün ömrümce slayt çektim. Belki otuz bin tane slaytım var, dünyanın her tarafından. Slayt çekerken derste onun için ne söyleyeceğimi de birlikte düşünürüm. Didaktik amaçlı çekerim, ama estetiği de göz ardı etmem.

Defter defter, dosya dosya yazar ve çok kitap okurum. Okuduğum kitapların altlarını çizerim. Büyük kitapların özetlerini çıkarırım; gençken daha fazlaydı, şimdilerde azaldı; bir bölümünü de attım galiba, çünkü koyacak yer kalmadı. Üç dört lisanda okuduğum için her lisandan özetler vardır. Fakat bunun çok iyi bir sistem olduğunu sanmıyorum. Okuduğum kitabı altını çizdiğim ya da özetlediğim için bu notu nasıl olsa ben bulacağım diye yazarım, yanına sayfasına falan bakmadan yazarım, ondan sonra o yığıldığı zaman 200 sayfa, 300 sayfa artık o notların sayfa numaralarını bulmak için akla karayı seçerim. Ama yazarken kafam çok hızlı çalıştığı için her cümle ya da paragrafta dipnot yazmak için duramam."

Bu yazıya temel teşkil eden bant çözümlerini yapan Şeyda Aksu'ya teşekkür ederim.

Aile Arşivleri, Şehir Tarihçiliği ve Kültürel Değeri

Dr. TURAN AKKOYUN
Yrd. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi öğretim üyesi

20. asrın ikinci yarısı itibariyle tarih, siyasi ve askeri hadiseleri inceleyen bir branş olmaktan çıkarak, doğrudan hayatı inceleyen bir vaziyete gelmiş bulunmaktadır. Hayat ise sadece insanın hayatıdır. Bu insan bugün olabileceği gibi herhangi bir devirde de olabilir. Bir insan ömrünün içine giren her şey bu tarih anlayışının içine de girmelidir. Böyle olunca da tarihle ilgilenmek hemen her insanın tabii hakkı durumuna gelmektedir.

Hayatın bakiyeleri, küçük birimler ele alındığında yerleşim alanlarında devam etmektedir. Sistemli olarak düzenlenen arşivler tarihçilerin vazgeçemeyecekleri kaynakların bir arada toplandığı yer olmakla beraber, bizzat yerleşim birimlerinde de kültürel anlam ve kıymet taşıyan eserler bulunmaktadır. Bunlar insanlar tarafından bizzat kullanılmaktadır. Çeşme kitabeleri, mezar kitabeleri, cami kitabeleri ve kale kitabeleri. Mezarlar her ne kadar orada defnedilen zata ait gibi gözükse de aslında insan hayatına dairdir. Camiler nesilden nesile devam eden bir silsilenin başlangıcını ya da oranın bir dönemdeki tarihini aydınlatabilecek bilgileri kapsamaktadır. Çeşmeler ve diğer hayratlara dair kitabelerde de aynı şeyi söylemek mümkün görünüyor.

Bunların dışında üzerinde çok fazla durulmayan, ancak bazı ilim adamlarının dikkatini çeken bir diğer husus, "hemen herkesin küçük de olsa şahsi veya aile arşivi vardır. Bu aile arşivleri o ailenin mahrem-i esrarıdır. Herkese açılmaz ve açılmaması da yerindedir. İşte bu türden aile arşivlerinde, ümit ediyoruz ki pek çok ve önemli bilgiler saklanmış olabilir. Bu arşivlerin, kullanıcıların istifadesine verilmesi en içten dileğimizdir. Bunu da hemen beklemiyoruz. Çünkü ülkemizde en çok istismar edilen konulardan birisi, bir ailenin veya bir yerin tarihini yazıyoruz diye bilgi ve belgelerin üzerine oturulmasıdır. Böyle nice olaylar akıp gitmiş, nice ümitler yitirilmiş, nice belgeler yetkisiz, fakat ağzı iyi laf yapan, satışı ve gösterişi de iyi olan kişilerle kaybolup gitmiştir. Böyle olunca insanların bu konuda hassas olmaları olağandır.... Elbette bir gün onlardan istifade imkânı ortaya çıkabilir."[1]

Biz bu tebliğimizde "aile arşivleri"nin yaşanan tarih için önemi üzerinde duracağız. Yaşanan tarihin en mühim sahası şehirlerdir. Şehir tarihçiliği gelişme göstermektedir. Şehrin bizzat kendisi belge niteliği taşımaktadır. Biraz önce de ifade ettiğimiz gibi çeşmeden daha önce de başka insanlar istifade etmiştir. Camiler, mezarlar vb yerler daha öncede insanlar tarafından kullanılmıştır.

Bir zamanlar belli mevkilerde bulunan insanların zamanla o mevkilerini kaybeden haleflerine birtakım belgeler bırakmaları ve bu belgelerin bir kısmının tahrip olmadan günümüze kadar ulaşması tabiidir. Afyon şehrinin Şuhut ilçesinin Ağzıkara köyünün gelirinin II. Sultan Bayezid tarafından bir aileye bırakılmasına dair beratların hadiseden beş asır kadar sonra hâlâ o ailede mevcut olduğunu takdirle gördük.

Bilhassa yaşı asırlarla ifade edilen birtakım yazmalar da bazı ailelerde hâlâ muhafaza edilmektedir.

Yine aynı şehrin İhsaniye ilçesinin Karacaahmed kasabasında bulunan bir çeşmenin kitabesi tam olarak okunamasa da H. 1255 tarihi orada bize şu an için bir buçuk asırdan daha fazla bir tarihin olduğunu hatırlatıyor.

Hadiseler 19. asrın ikinci yarısına doğru geldiğinde ise

Bu makale, iptal edilen III. Millî Kültür Şurası için tebliğ olarak hazırlanmıştı.

insanların küçük hazineleri olarak ifade edeceğimiz aile arşivlerinde bu bilgi ve belgelerin sayısının bir hayli artığını görmekteyiz.

20. asırda Türklüğün yaşadığı badireler Anadolu insanını sadece "ata yurdu"nda değil, buranın dışında da bir mücadeleye sevk etmiş bulunmaktaydı. Trablusgarp'ta başlayan, oradan Balkanlara, Sina Çöllerine, Yemen, Sarıkamış, Çanakkale, Azerbaycan, Galiçya ve Basra'ya kadar uzanan mücadele sahasından sonra geri dönebilen az sayıdaki Türk burada bir varlık kavgasına tutuşmuş ve bunda da tarihine yakışacak şekilde başarılı bir imtihan vermişti. Bilhassa bu döneme ait bilgi, belge ve fotoğrafların Anadolu insanında pek çok örnekleri bulunmaktadır. Zira şu anda yaşayanlar seferberlik ve Milli Mücadele hareketlerine katılanların doğrudan çocuğu ya da torunlarıdır.

Üniversitelerimizin Edebiyat, Fen-Edebiyat ve Eğitim Fakültelerine bağlı olarak faaliyet gösteren Tarih Bölümlerinde birkaç sene sonra öğretmen ve akademisyen olarak görev almak üzere yetiştirilen aday tarihçiler bu konuda dikkatli olmak zorundadırlar. Tarihe ait en küçük değeri bulunan bilgi ve vesikayı yok olup gitmekten kurtardıkları takdirde sadece branşlarına değil, aynı zamanda milletlerine de bir hizmet ifa etmiş olacaklardır. Fakat burada bir özeleştiriyi yapmadan geçemeyeceğim. Tarih Bölümleri bu şuuru maalesef talebelere vermekten uzaktır. Bu özeleştiriden hareketle yakın tarihimize baktığımızda bir gerçeği de açık ve seçik görmekteyiz. Dikkate değer birkaç ilim adamı haricinde, mahalli çalışmalar tarihçiler tarafından yapılmamaktadır.

Cumhuriyet devrinde mahalli tarihçiliğin ilk örneklerinden birini vererek *İzmir Tarihi* isimli bir eser yazan Raif Nezih Atakul gazeteci ve hukukçudur. *Antalya Tarihi*'nin yazarı Süleyman Fikri Ertan bir müzecidir.

Biz burada yine tarihçi olmayan, ancak pek çok Tarih Bölümü mezununun kaleme almayı hayal bile edemediği bir tarih kitabı yazan Ömer Fevzi Atabek'ten ve onun kütüphanesinden tespit edebildiğimiz birkaç hususu dile getireceğiz.

Afyon'un mahalli basınının bugün devam edenlerinin en eskilerinden biri *Türkeli* gazetesinin sahibi ve başyazarı H. Hakkı Özsoy'un şu ifadelerini alarak başlamak istiyoruz:

> Gençlik yıllarımızda sık sık işyerimize alış-veriş için gelen, babamın ve muhasebecimiz H. Kasım Aşkar'ın büyük ilgi gösterdiği, sorduğumda emekli matematik öğretmenimiz, hocamız diye tanıttıkları, o çelimsiz, kısa boylu, fötür şapkalı, mütevazi ama bakışları çok keskin ve pos bıyıklı muhterem meğer, ne kadar değerli bir ilim adamı imiş.[2]

"Hemen herkesin küçük de olsa şahsi veya aile arşivi vardır. Bu aile arşivleri o ailenin mahrem-i esrarıdır. Bu türden aile arşivlerinde, pek çok ve önemli bilgiler saklanmış olabilir. Bu arşivlerin, kullanıcıların istifadesine verilmesi en içten dileğimizdir."

Bu biraz da hatıra karışımı yazıda dikkate değer olan husus insanların değerinin sonradan bilhassa ölümünden sonra anlaşılması çok önemlidir. Sıradışı insanlar ve kalem sahipleri pek çoktur ve unutulup gitmişlerdir. Ancak Atabek, kaleme aldığı on sekiz ayrı eserinden hiçbirini yayınlamasa da artık ilim camiasının önündedir.

Birçok öğretmen meslekleri yanında tarih yazarlığı yaparak bir aile arşivi kurmuş bulunmaktadır. Çalışmalarını iki ciltlik *Afyon İli Tarihi* isimli bir eserde toplayan Süleyman Hilmi Gönçer ilkokul öğretmeni ve müzede görevli idi. Bunun yanında eser yazmak için bilgi topladığı halde eserini tamamlayıp yayınlayamayan bir diğer ilkokul öğretmeni de Şefik Görkay'dır. Belgeleri ailesine bırakmıştır.

Bilhassa gazetecilikten yetişme şahısların da mahalli çalışmalara katkılarda bulunduğu, dolayısı ile bir aile arşivi oluşturduklarını ifade etmeliyiz. Takdir edilmelidir ki bunlardan büyük bir kısmı tarihçilikle alakalı değildir. Mesela bir tıp doktoru olan ve Afyon'da kalıcı hatıralar bırakan Mehmet Saadettin Aygen'in kaleme aldığı eserler ve kütüphanesi dikkat çekmektedir. Bu şahsın hayatı da fen bilimleri ile sosyal bilimlerin kesinlikle birbirinden ayrı olmadığını bir kere daha teyit etmektedir.

Daha on bir yaşında iken gazeteciliğe başlayan, neredeyse yarım asırdır bu mesleğe devam etmekte olan Afyon'un hayattaki kalemlerinden Mehmet Türkak hiçbir eser yayınlamamış olmasına rağmen aile arşivi olarak ve hatıra olarak pek çok bilgi ve belgelerin sahibi konumundadır. Afyon basınının tanınmış simalarından olan Behçetoğlu Muzaffer Görktan da ölümünde ailesine pek çok karmaşık belge ve gazete bırakmıştır. O, Çizmecizade Vehbi, Abdullah Mahir Erkmen ve Ahmet Sami Onur'a ait malzemeyi kendisine almıştı. Şu an için bu belgeleri ve kütüphaneyi değerlendirmek mümkün görünmemektedir.

Milli Mücadele senelerinde Aydın-Nazilli-Denizli havalisinde Kuva-yı Milliye'de görev almış olan "Karacasulu Zurnacı Ali"nin hatıraları, ilçenin Belediye Reisi Salih Alpaz tarafından kaleme alınmış, o da öldüğünde bunu evlatlarına bırakmıştır.

Cumhuriyet devri Türkçülük akımının büyük kalemlerinden Nejdet Sançar, öldüğünde bitmek üzere olan

Türk-İtalyan Savaşları ile daha başka bazı kitaplar bırakmış[3] olmasına rağmen, aradan geçen yirmi senelik zaman içinde bunlar yayımlanmadığı gibi, eşinin de vefatı sonrası koruyucusuz kalmıştır.

Aile arşivlerinden bahsederken, yaşanan yerleşim biriminin kendisini de bunun haricinde tutamayız. Bir köyde bulunan yatır, türbe, zaviye, cami ya da toprak altından çıkarılan küçük bir eser bizzat mahalli arşiv niteliğindedir. Bunların bir kısmı halk tarafından doğru ya da yanlış şekilde sahiplenilmektedir. Afyon'un Şuhut ilçesinin Mahmutköyü'nde bulunan Şeyh Hacı İbrahim b. Mahmud'a ait türbe[4] ile İhsaniye ilçesindeki Karacaahmed Sultan Türbesi sürekli ziyaretçi akınına uğramaktadır. Yine Şuhut ilçesine bağlı Efeköy kasabasında bulunan Hamza Efe Sultan'a ait türbe de oranın bir tarihi hüviyetinde halkın saygı gösterdiği yer konumundadır. Buralar adeta birer mahalli belgeler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bugün, kültür tarihi ve tarihçiliği ön plana çıkmıştır, o da yaşanan tarih demektir. Tarih insanlarla yerleşim birimlerinde sürmektedir. Yani saha çalışması ve şehir tarihçiliği olarak devam etmektedir. Şehirlerde her şeyden önce insanların bakiyeleri yaşar ki bunlar, nesiller ve bıraktıkları eserler olarak tezahür eder. Bunlar rahatlıkla görülebilen, en azından kayıtlara geçen hususlardır. Ayrıca görülmeyen ya da gösterilmeyen mahfuz bilgi, fotoğraf ve belgeler bulunmaktadır.

Bunların bir elde toplanılmasını istemek şu an için mümkün görünmemektedir. Zaten sistemsiz bir şekilde toplanan belgeleri toplamak yerine onları yerlerinde muhafaza etmek şuurunu geliştirmek ve yerleştirmek daha uygun görülüyor. Bilhassa üniversitelerin sayısının sağlıksız bir şekilde arttığı bir devrede oluşturulan Araştırma ve Uygulama Merkezleri hızlı faaliyetlere girişerek mahalli kıymet taşıyan tüm bilgi ve belgeleri belirli zaman dilimi içerisinde yok olup gitmekten kurtarmalıdır. Oysa bu Merkezler pek çok üniversitede göstermelik, kadrosuz ve bütçesiz kurulduklarından birer tabela ve görünüşte doldurulan idari makamlar olarak görülmektedir. Oysa yok olup giden bilgi ve belgeler sadece kendisini değil, Türk milletinin tarihinden ve kültüründen bir parçayı bir daha geri gelmemek üzere koparıp atmaktadır.

1. Tuncer Baykara, "İzmir Tarihinin Meseleleri", *Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri, (1922-1992) İzmir-Çeşme 28.09-02.10-1992*, İzmir, 1994, s. 4.
2. H. Hakkı Özsoy, "Ömer Feyzi Atabek", *Türkeli*, nr. 11169, 10 Mayıs 1997.
3. "Nejdet Sançar'ın Hayatı ve Eserleri", *Ötüken*, nr. 3 (135), Mart 1975, s. 7.
4. "Mahmutköyü Türbesi'ne Ziyaretçi Akını", *Afyon Bayram*, nr. 15, 10-13 Mayıs 1995.

Her ay en az 100 kitap okumanın tekniği var!

ADAPAZARI Değişim Kitabevi (0 264) 272 13 81 • ANKARA Birleşik Dağıtım (0 312) 431 02 80 • BURSA Asa Kitabevi (0 224) 220 40 74 • Dergâh Kitabevi (0 224) 224 26 33 • ERZURUM Üniversite Kitabevi (0 442) 216 57 55 • ESKİŞEHİR Kılıçaslan Kitabevi (0 222) 233 78 02 • Yediler Kitabevi (0 222) 231 32 25 • İSTANBUL BEYOĞLU Mephisto (0 212) 293 19 09 • Divan Kitabevi (0 212) 251 04 24 • İSTANBUL BEYAZIT Bahar Kitabevi (0 212) 517 53 69 • İSTANBUL ÜSKÜDAR Furkan Kitap&Cafe (0 216) 341 08 65 • İZMİR BORNOVA Akademi Kitabevi (0 232) 388 45 91 • İZMİR KONAK Nil AŞ (0 232) 489 29 05 • İletişim (0 232) 483 10 40 • İZMİT Toplum (0 262) 322 16 28 • KAYSERİ Bilge (0 352) 231 80 80 • KIRIKKALE Üniversite Kitabevi (0 318) 218 09 47 • KONYA Nüve Kültür Merkezi (0 332) 352 23 03 • KÜTAHYA Üniversite Kitabevi (0 274) 224 85 85 • MALATYA Çağlayan (0 422) 323 43 00 • SAMSUN Endülüs Kitabevi (0 362) 435 96 07

Matbûat

'her' kitap okurunun 'tek' dergisi

taksim cd yoğurtçu faik sk doğançay ap 10/2, taksım 80080 istanbul, tel (0 212) 235 84 81, faks. (0 212) 256 48 50

BİRİNCİ TÜRK NEŞRİYAT KONGRESİ

Kültür İthali ve Çeviri

ŞEHNAZ TAHİR

1939 yılı mayıs ayında düzenlenen Birinci Türk Neşriyat Kongresi'nin genç Cumhuriyet'in kültür yaşamında ne denli belirleyici bir rol oynadığı günümüzde bir kez daha vurgulanıyor. Dönemin Maarif Vekili Hasan-Âli Yücel'in önderliğinde toplanan bu kongre devlet ve özel yayınevlerinin etkinliklerini düzenleme amacını güdüyor, telif hakları gibi bugün de güncelliğini yitirmemiş önemli sorunları ele alıyordu. Bu kongre aynı zamanda ülkenin benimsediği Batılılaşma hareketinde önemli bir görevi üstlenen Tercüme Bürosu'nun kuruluşunun resmi bir çerçevede tartışıldığı ilk toplantı oldu. Bugüne dek 1939 yılında Maarif Vekaleti tarafından basılan *Birinci Türk Neşriyat Kongresi, Raporlar, Teklifler, Müzakere Zabıtları* adlı yapıt kültür tarihimizin bu önemli sayfası hakkında ayrıntılı bilgi edinebileceğimiz tek kaynaktı. Bu yıl Edebiyatçılar Derneği bu kitabın bir tıpkıbasımını yaparak en azından kongrede yapılan tartışmaların daha geniş bir kesime ulaşabilmesini sağladı.

Kongrenin sahne olduğu tartışmalar ilginç bazı noktalarda odaklanıyor ve yalnızca dönemin yayın anlayışına değil, kongre katılımcılarının kültürel ve siyasal fikirlerine, Türkiye'nin gelecekte izleyeceği yol hakkındaki görüşlerine de ışık tutuyor. Bu açıdan kongrede yapılan tartışmaların ve daha sonra kongre üzerine basında çıkan yorumların genel bir bağlama oturtularak içerikleri ve kullandıkları dil açısından ayrıntılı bir şekilde incelenmeleri son derece yararlı olacaktır. Bu yazıda özellikle kongrede çeviri üzerine yapılan tartışmalara değinerek Tercüme Bürosu'nun kuruluşu arifesinde dönemin aydınlarının ve devlet adamlarının çeviri üzerine görüşlerinin neler olduğuna, çevirinin işlevleri üzerine neler düşündüklerine göz atacağız.

Birinci Türk Neşriyat Kongresi üç gün sürdü ve dönemin devlet adamlarını, aydınlarını ve edebiyatçılarını bir araya getirerek yayın konusunu görüşmelerini, salt görüşmekle kalmayıp aynı zamanda ülkenin gelecekteki yayın etkinlikleri için somut bir program oluşturmalarını sağladı. Kongre katılımcılarının ortak bir şikâyeti vardı. Hepsi de yayın dünyasının içinde bulunduğu durumu "dağınıklık" olarak tanımlamaktaydı ve bu durumun bir an önce düzeltilmesi gerektiğinden, bunun için yoğun bir plan ve programa gereksinim duyulduğundan söz etmekteydiler. Yayın etkinliğinin böylesine dağınık bir durumda olmasını kimi katılımcılar Latin harflerine geçilmesi ile açıklıyordu. Kongre oturumlarında söz alan katılımcılar, bu geçişten hoşnut olduklarını, bu sayede okuma yazma oranında önemli bir artış olduğunu belirtiyor, buna karşın Osmanlıca edebiyatın yeni kuşaklar tarafından okunamadığını kaygıyla vurguluyor, bu nedenle bir an önce yeni bir edebiyat oluşturulması gerektiğini dile getiriyorlardı. Bunu başarabilmek için yayın etkinliklerinin hem biçim, hem de içerik olarak planlanması gerekmekteydi. Bu planlama da ülkenin genel siyasi, toplumsal ve ekonomik politikaları ile koşut olarak yapılmalıydı.

Kongrenin açılış konuşmasını yapan dönemin başbakanı Refik Saydam şöyle diyordu:

> Birinci Türk Neşriyat Kongresinin içtimaını açıyorum. Neşriyat Kongresinin Sayın Üyeleri; arkadaşım Maarif Vekili Yücel'in ve onun çalışkan arkadaşlarının hazırladıkları bu Kongreyi teşrifinizden dolayı hepinize ayrı ayrı teşekkür ederim. Türk kültür davasının mühim bir meselesi olan bu meseleyi mütalea etmek için

Bu araştırmanın bazı bölümleri 1997 Warwick "Translation and Power" ve 1997 Yıldız Teknik Üniversitesi "Çevirinin Ekinsel Yönleri" adlı toplantılarda sunulmuştur.

ve onu programlandırmak için sizin yüksek ihtisasınızdan, görgünüzden istifade için Neşriyat Kongresini topluyoruz. Cumhuriyet Hükümeti bütün işlerinde ihtisas erbabının, tecrübeli arkadaşlarımızın bize verecekleri bilgili direktifleri bir araya getirerek öyle bir program vücude getirmeyi ve mesaisinin heyeti umumiyesine bu programı esas yapmağı daime umde edinmiştir.
Sizin geçirdiğiniz tecrübeniz ve ilminiz bize bu programı verecektir. Ve biz bunu zamanla, mevcut maddi vesaitimizle tatbik edeceğiz.
Ben şahsen gürültülü, programsız işten zaten hoşlanmam. (Bravo sesleri) (BTNK 1939:9)

Yayıncılığın bir programa oturtulmasını isteyen yalnızca devlet yetkilileri değildi, dönemin aydınları da aynı dileği paylaşıyordu. Zekeriya Sertel *Tan* gazetesine yazdığı makalede konuyu şöyle ele alıyordu:

> Neşriyat işinde de her milletten ziyade rasyonel bir tarzda çalışmağa, memleketin şiddetle muhtaç olduğu yerli ve beynelmilel eserleri asgari bir zaman içinde irfan kütüpanemize mal etmeye mecburuz. Bu mecburiyet neşriyat işinde programlı ve planlı bir çalışma sistemi kurmamızı icap ettirir.
> Yapılan istatistikler gösteriyor ki Türkiyede kitap basım ve satışı seneden seneye artıyor. Eski harflerle alakasını kesmiş yeni nesil, yepyeni ve zengin bir kütüpane ihtiyacı karşısındadır. Okuyacak kitap arıyor, fakat çok defa aradığını bulamıyor. Kitap satışı artıyor, fakat kültür ihtiyacımızı tatmine kafi gelmiyor.
> Bu vaziyet de bizi neşriyatta programlı ve planlı bir tarzda çalışmak ve yeni nesle en kısa zamanda muhtaç olduğu kütüpaneyi vermek mecburiyeti karşısında bırakıyor. (BTNK 1939:190)

Yayıncılık faaliyetinin planlanması düşüncesi Türkiye'de Cumhuriyet'le birlikte ortaya çıkmamış, ilk kitabın basıldığı 1729 yılından beri farklı şekillerde uygulanmıştır. Örneğin ilk dönemde matbaanın kurulmasına ve kitap basılmasına ilişkin fetva verilirken din kitaplarının basılması yasaklanmıştı. Yayıncılık alanında ilk faaliyetler saray himayesinde gerçekleştikten sonra özel yayıncılığa geçiş de devletin teşvikleri ile sağlandı (İskit 1939:30). 1850-62 yılları arasında Türkçe dilinin gelişmesi için gerekli telif ve çeviri kitapların yayını görevini üstlenen Encümen-i Daniş, Tanzimat döneminde yayın etkinliklerini düzenlemek üzere oluşturulan bir kurumdu (İskit 1939:40). 1865 yılında da benzer amaçlı Telif ve Tercüme Cemiyeti'nin kurulduğunu biliyoruz. Aynı dönemde okul kitaplarının basımı içinse "Mektep Kitaplarının Telif ve Tercüme Nizamnamesi" hazırlanmıştı (İskit 1939:69). Çeviri alanında Tercüme Odası Cumhuriyet öncesi yayın ve çeviri planlamasına bir örnek ola-

Maarif Vekili Hasan-Âli Yücel Birinci Türk Neşriyat Kongresi'nin açılış toplantısında konuşma yaparken. Toplantıya Başbakan Refik Saydam başkanlık yapıyor.

rak karşımıza çıkıyor (Paker 1991:19). Çeviri etkinliklerini planlamaya yönelik girişimler Cumhuriyet döneminde yoğunlaşarak sürmüş ve 1940 yılında kurulan Tercüme Bürosu ile doruk noktasına ulaşmıştır.

Bir kültürde gerçekleşen değişimlerin tümü raslantısal ve kendiliğinden değildir, planlı bir çabanın ürünü olabilir. Kültürü oluşturan repertuvar kimi dönemlerde kişi ya da kurumlar tarafından yeniden yapılandırılabilir. İsrailli kültür araştırmacısı Itamar Even-Zohar, kültür repertuvarının iki yolla kurulabileceğini belirtiyor. Bunlardan birincisi mevcut repertuvarın yeni bazı birimlerle desteklenmesi ve böylece bir dönüşüm geçirmesi, ikincisi ise repertuvarın tamamen yıkılıp yerine yeni bir repertuvarın kurulması. Yeni repertuvarlar "icat" yoluyla özgün birimlerin ortaya çıkması sayesinde oluşabilir. Ne var ki, örneğin edebiyat çoğuldizgesi kapsamında düşünüldüğünde bunun son derece zor ve uzun bir süreç olduğu, özgün yaratım yerine diğer kültürlere ait repertuvarların benimsenerek söz konusu kültüre uyarlanmalarının daha kolay bir yol olduğu anlaşılır. Bu ikinci sürece "ithal" adı verilir. "İthal" yönteminde çevirilerin yaşamsal bir görevi vardır. Planlı çeviri hareketlerinde çevirilmek üzere seçilen metinler ve bunların çeviriliş biçimleri, oluşturulmak istenen kültür repertuvarının ana hatlarını ele verir (Even-Zohar 1994,1996). Bu nedenle Tercüme Bürosu'nun etkinlikleri, çevrilen yapıtlar, çeviri normları aynı zamanda oluşturulmak istenen yeni kültürün özelliklerini anlamamız için birer anahtardır. Kongrede çeviri konusu sık sık gündeme gelir ve katılımcıların çeviriye önemli ve dönüştürücü bir işlev yükledikleri görülmektedir.

Kongre öncesinde kurulan yedi encümenden biri "Terceme İşleri Encümeni" idi. Çeviri konusu, yalnızca bu encümenin değil, Edebi Mülkiyet Encümeni, Gençlik ve Çocuk Edebiyatı Encümeni, Mükafat, Yardım ve Propaganda İşleri Encümeni gibi diğer encümenlerin hazırladığı raporlarda da ele alındı. Çeviriye üstlenen işlev, katılımcılar tarafından sıkça dile getirildiği gibi, kültür oluşturucu bir işlevdi ve çevirinin dünyanın köklü uygarlıklarının en önemli yapıtlarını dilimize kazandırarak kültürümüzü bu kültürlere yaklaştırması öngörülüyordu. Bu amaç, Hasan-Âli Yücel tarafından kongre açılışında yaptığı konuşmada şöyle dile getiriliyordu:

> Garp kültür ve tefekkür camiasının seçkin bir uzvu olmak dileğinde ve azminde bulunan Cumhuriyetçi Türkiye, medeni dünyanın eski ve yeni fikir mahsüllerini kendi diline çevirmek ve alemin duyuş ve düşünüşü ile benliğini kuvvetlendirmek mecburiyetindedir. Bu mecburiyet, bizi geniş bir terceme seferberliğine davet ediyor. (BTNK 1939:12).

Hasan-Âli Yücel'in sözünü ettiği "terceme seferberliği"nin belirli bir çatı altında planlanması ve yürütülmesi gerekiyordu, bu da Tercüme Bürosu'nun doğuşuna yol açtı. Tercüme Encümeni, yaptığı ön çalışma sonucunda daha çok Batı klasiklerinden oluşan bir liste hazırlamıştı. Encümen, bu listede yer alan kitapların çevirmenlere dağıtılması, çevirilerin denetlenmesi ve yayını işlerini yürütecek sürekli bir Tercüme Bürosu'nun kurulmasını öneriyordu. Milli Eğitim Bakanlığı'nın bünyesinde kurulacak olan bu büro, özel yayıncıların çeviri etkinlerini de düzenleyecekti (BTNK 1939:126). Henüz tasarı halindeyken bile Tercüme Bürosu'ndan beklenen işlev ve çalışma ilkeleri açık olarak belirtilmekteydi. Yapılan tartışmalardan ve Neşriyat Kongresi üzerine yazılan makalelerden anlaşıldığı kadarıyla dönemin aydınlarının çeviri konusunda son derece belirgin beklenti ve tavırları vardı. Çeviriye yüklenen ana işlevler, Türk dilini zenginleştirmesi ve Batı kültürünü aktararak eğitici bir görev üstlenmesiydi. Kimilerine göre kongrenin düzenlendiği 1939 yılına dek çeviri etkinlikleri bu işlevleri yerine getirememişti. Tercüme Encümeni kongreye sunduğu raporda şöyle der:

> Memleketimizin irfan hayatı için tercümenin bugün büyük bir ehemmiyeti olduğu herkesçe malumdur. Tercüme, hem memlekete medeniyet aleminin fikirlerini ve hassasiyetini getirmek, hem de dilimizi zenginleştirmek hususunda hizmet edecektir, bunun için tercüme işinin bugünkü perişan halinde bırakılmayıp bir usul ve nizam altına alınması muvafık olacaktır. (BTNK 1939:12)

Hem kongre katılımcıları, hem de kongre üzerine basında yazıları çıkan yazar ve gazeteciler, çeviri etkinliğinin o tarihe dek izlediği yönden nicelik ve nitelik olarak hoşnutsuzdur. *Akşam* gazetesinde çıkan bir makalesinde dönemin gözde yazarlarından Vala Nurettin önce kongrede kabul edilen üçüncü maddeyi verir:

> Dilimize tercüme ettirilecek eserlerin klasikler dahil olarak en lüzumlularının senelere ayrılmış bir planda tesbit edilmesi ve bunlar için alakadarlar arasında bir iş bölümü yapılması.

Ondan sonra da kendi görüşünü şöyle özetler:

> Lütfen bir de divanı haysiyet kurulması. Zira futbolda bir ters tekme vuran sporcu federasyon tarafından diskalifiye ediliyor da bütün bir neslin kafasına yanlış tercümeli kalın bir klasiği güm diye indiren bir mütercim "Nedir bu ettiğin?" itabına bile maruz kalmıyor. Evet, Avrupalı bir mütercimin de hatada bulunması mümkündür. Ancak o, fikir aleminde bir aksülamel uyandırır; tenkitleri, münakaşaları doğurur. Bizde bu hususdaki refleksizlik en acınacak şeydir. (BTNK 1939:149)

Tercüme Bürosu'ndan beklenen şey, ülkedeki çeviri etkinliğini hızlandırması ve daha nitelikli hale getirmesidir. Bu arada yetkin çevirmenlerin yetişmesi de devlet tarafından kurulacak bu büronun gözetiminde çevirmenlerin çalışma koşullarının iyileştirilmesi aracılığıyla gerçekleşecektir. *Ulus* gazetesinde Falih Rıfkı Atay bu konuya şöyle değinir:

> Devlet müdahale ve himayesinin en büyük tesiri, yeni bir mütercimler sınıfı yetiştirmek olacağını zannediyoruz. Her yabancı dil bilen tercüme yapamaz; her mütercim de her eseri tercüme edemez. Başka lisanlarda yalnız bir tek müellifin kendine mahsus mütercimleri dahi olduğunu biliyoruz. Bütün mesaisini bu işe hasreden güzideler lazım. Bu güzideler ancak, faaliyetlerinin hiç olmazsa maişetlerini temin edecek bir gelir temin etmesile bu hizmete kendilerini vakfedebilirler. (BTNK 1939:156)

Bu yazıda karşımıza çıkan "devlet himayesi" kavramı dönemin yayıncılık ve çeviri etkinliklerini betimlerken mutlaka değinilmesi gereken bir konu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, özellikle 1928 harf devriminden sonra yalnızca resmi değil, özel yayıncılığın da devletin mali desteği ile ayakta kalabildiğini biliyoruz. Neşriyat Kongresi tutanakları yayıncılar tarafından bu desteğin sürdürülmesinin istendiğini ve devlet himayesinin getirdiği kimi kısıtlamaların da bilinçli olarak onaylandığını gösteriyor. Kongre katılımcıları devlet himayesinin doğrudan para yardımı, vergi muafiyeti ve her yıl verilecek ödüller aracılığıyla yürütülmesini uygun görürler. Öte yandan himayeye hak kazanacak yapıtların belli koşulları yerine getirmesi gerekmektedir. Mükafat, Yardım ve Propaganda Encümeni'nin hazırladığı raporda Milli Eğitim Bakanlığı'nın vereceği ödüller kastedilerek denir ki: "Mükafatın verilebilmesi için ilk şart kitabın inkılap ve rejimimize uygun bulunması, müellif, mütercim ve tabiin Türk olmasıdır" (BTNK 1939:98). Tercüme Bürosu da devletin himayesinin bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır. Devletin çeviri etkinliğini himaye etmek için öne sürdüğü bazı koşullar vardı, bunlar Neşriyat Kongresi süresince kimi katılımcılar tarafından dile getirildi. Katılımcılar ve kongreye rapor sunanlar arasında çevirilerin nasıl yapılması gerektiğine, yani uygulanacak normlara ilişkin ayrıntılı önerilerde bulunanlar vardı. Tercüme Encümeni, çevirilmesi önerilen yapıtların listesini sunarken kongreye hazırladığı raporda şöyle der:

> Listedeki eserler arasında, ümanist kültüre taalluku olanlara bilhassa ehemmiyet verilmesi, umumiyetle eserlerin tam olarak ve mümkün oldukça aslından tercüme ettirilmesi tavsiye olunur. (BTNK 1939: 126)

Görüldüğü gibi burada çevirinin aslından yapılması ve çevirilecek yapıtların hümanist kültüre ait olması, metinlerin kısaltılmadan çevrilmesi önemli birer norm olarak karşımıza çıkıyor. Aynı encümen "manzum eserlerin" çevrilmesini olanaksız görerek yapıt seçimi açısından kısıtlayıcı bir norm da öne sürmekteydi (BTNK 1939:125). Kongre konusunda *Akşam* gazetesinde yayımlanan makalesinde Halide Edib, yine çevirilerin, özellikle Latin ve Yunan klasiklerinin çevirisinin aslından yapılması gerektiğini vurguluyor, Türkiye koşullarında bunun olanaksız olduğunu üzülerek belirtiyordu (BTNK 1939:207). Halide Edib, bu yapıtların çevirisinin mutlaka yetkin kişilerden oluşan bir heyet tarafından yapılması gerektiğini yazarak çeviri süreci üzerinde belirleyici olan önemli bir norm öngörüyordu (BTNK 1939:207). İstanbul Üniversitesi'nce kongreye sunulan rapor, çevirilerde aslına uygunluk özelliğinin bir norm olarak benimsendiğini gösteriyordu. Ne var ki aynı rapora göre:

> (...) tercüme sadece aslına uymakla kıymet kazanmaz. Hakiki tercüme, eserin diğer bir dilde ibdaıdır. Ancak bu suretle eser, çevrildiği dilin kültür bünyesine dahil olur. Mütercim, Türkçe hitap ettiğini, Türk dil ve kültürüne hizmette bulunduğunu gözden kaçırmamalıdır. Türkçenin selikası, şivesi, edası, kelimelerin telkin potansiyeli daima nazarı dikkate alınmak icabeder. İdeal tercümenin diğer bir hususiyeti de; müellifin üslubuna tebdili tabiiyet ettirmektir. Bu, daha ziyade edebi ve felsefi tercümelerde tahakkuk ettirilmesi lazım gelen bir gaye olmalıdır. (BTNK 1939:350)

Bu paragraf, ilginç bir ikilemi yüzeye çıkarıyor: Çeviri hem aslına uygun olacak, hem de erek dilde yadırganmayacak. Kanımca Tercüme Bürosu ve tercüme seferberliğinden beklenen şey de beraberinde benzer bir ikilemi getirmekteydi: başlatılacak çeviri hareketi Batı'nın hümanist kültürüne ait başlıca yapıtları dilimize aktaracaktı, ama bunu yaparken aynı zamanda ulusal bir kültürün oluşumuna katkıda da bulunacaktı. Yani genç Türkiye Cumhuriyeti için ithal yoluyla yeni bir edebiyat ve kültür repertuvarı oluşturuluyor, zaman içinde bu repertuvarın ulusal bir repertuvara dönüşmesi amaçlanıyordu. Bu çeviri hareketi, Birinci Türk Neşriyat Kongresi çevresinde oluşan söylemden anlaşıldığı kadarıyla, bilinçli ve planlı bir hareketti. Bu planlamada çevirmenlerin belirleyici bir rolü olduğunu söylemek ise zor. Elimizde çevirmenlerin kongreye çevirmen sıfatıyla davet edildiğini gösteren bir kayıt yok. Server İskit, kongreye davet edilen kesimleri "resmi teşekküllerin neşriyat işleriyle meşgul dairelerini temsil eden zatlarla memleketin fikir adamları, tabi, muharrir, gazeteci, mecmuacı ve matbaacılarla profesör ve muallimlerin mümessilleri" olarak tanımlıyor (İskit 1939:311). Tercüme Encümeni'nin 27 üyesinden yalnızca birinin resmi işi tercüme. Bu kişi Zühtü Uray ve kendisi Riyaseticümhur mütercimi olarak tanıtılıyor tutanaklarda. Aralarından Sabahattin Eyuboğlu'nun da bulunduğu diğer çevirmen üyeler ise öğretmen, müfettiş gibi uğraşlarla anılıyor, çevirmen kimlikleri belirtilmiyor. Kongre sırasında yapılan bazı yorumlar da kimilerince çeviri etkinliğine ikincil değerde bir uğraş gözüyle bakıldığını gösteriyor. Edebi Mülkiyet Encümeni başkanı Muvaffak Menemencioğlu kongre sırasındaki bir konuşmasında şöyle diyordu:

> Telif, bir adamın doğrudan doğruya birçok emek sarfederek bir eser vücude getirmesidir. Terceme ise hazır bir eseri ecnebi dili bilmekten istifade ederek nakletmek demektir. Bu ikisi arasında bir fark gördük. (BTNK 1939:77)

Bu durum, Lawrence Venuti'nin "çevirmen görünürlüğü" olarak tanımladığı konuyu getiriyor gündeme. Venuti, Batı'da çevirmenlerin görünmez olduğunu ve "akıcı çeviri" kavramının baskınlığını koruduğunu söyler. Çevirmenler çeviri metinleri mümkün olduğunca şeffaf ve akıcı hale getirmeye çalışır, metnin çeviri olmadığı izlenimini yaratmaya gayret ederler bu yüzden (Venuti 1995:5). Venuti, çeviri kitapların eleştirilerini inceleyerek bu eleştirilerin çoğu zaman çevirmeni yok saydığını da gösterir (Venuti 1994). BTNK'de ise durum biraz daha farklı. Çeviri etkinliği ve olumsuz da olsa çevirmenlerin özellikleri yoğun şekilde ele alınan konulardan biri. Dönemin devlet yetkilileri ve aydınları, çevirmenle yazar arasında hiyerarşik bir ilişki kuruyor, ama çevirmenin "görünmez" olduğunu söylemek zor. Üstelik çevirmen görülmekle kalmıyor, "göze batıyor".

Kongrede sık sık sözü edilen bir konu "halk için yapılması lüzumlu olan neşriyat"tır (BTNK 1939:3). Yayıncılık etkinliği ortak bir kültürün oluşturulmasında bir temel taşı olarak görülüyordu. Katılımcılar yayımlanan kitapların halkın eğitimine ve onların ülkenin kendine hedef olarak benimsediği "hümanist kültüre" ulaşmasına katkısı bulunması gerektiği kanısındaydı.

Kongrenin söyleminde "halk" sözcüğü ile neyin anlatılmak istendiği pek de açık değildir aslında. Bu kategoriye kimi zaman çocuklar, gençler ve köylüler de yerleştiriliyordu. Ülkede iki tür insan yaşıyor gibiydi: Biri neşriyat hareketinin öneminden söz eden ve bu hareketi bir programa oturtmaya çalışan aydınlar, diğeri ise bu hareketin hedefi olan "halk". "Çocuklar", "gençler" ve "halk" kongrede temsil edilmeyen kesimlerdi, ama birer tartışma konusu olarak her oturumda vardılar. Dönemin aydınları halk adına kararlar alıyor, onların neyi nasıl okuyacağını belirlemeye çalışıyorlardı. Bu, onların planlama etkinliğinin ana hedefiydi. Kongre katılımcıları ve konu hakkında yazan gazeteci ve yazarlar okumanın halkın eğitimi için ne denli büyük önem taşıdığını özenle vurgulamaktaydı. Halkı okumaya alıştırmak pek kolay olmayacaktı, ama bu sorunun çözümü için öne sürülen ilginç birçok fikir vardı. Örneğin Ziraat Vekaleti "münevverlerin" köylü halkla daha rahat iletişim kurabilmesi için "basit Türkçe" adını verdikleri bir yöntemin kullanılmasını önermektedir. Kongreye sundukları teklifte bakanlık yetkilileri köylü ve şehirli halkın farklı psikolojilere sahip olduğunu ve bu nedenle öncelikle köylü psikolojisini anlamak gerektiğini vurguluyordu:

> Şehirli münevvere köye hitap edebilmesinde yardım etmek ve memleketin bütün köyleri arasında müşterek bir yazı dili vücude getirmek için bir köy lugatı yapılmak ve bu lugat üzerinde bir köy yazı dili bina edilmek icap eder. (BTNK 1939:345)

Köylü/kentli ayrımı çocuklar ve gençler için yapılacak yayınlar konusunda da gündeme geldi. Kongre katılımcılarından Nusret Köymen şöyle diyordu:

> Köy ve şehir çocuğu arasındaki psikolojik halleri gözetmek bilhassa şayanı taktirdir. Bu iki çocuk hakikaten ayrı ayrı dil ve mefhumlarda, ayrı ayrı bir haldedir. Her ikisine de ayrı ayrı hitap etmek lazımdır. (BTNK 1939:88)

Sonuç olarak, Birinci Türk Neşriyat Kongresi'nin tutanakları bize söz konusu dönemde yayın alanında devlet müdahalesinin ne denli güçlü olduğunu, ulusal kültürün oluşturulmasında yayın etkinliklerine ne denli büyük bir görev yüklendiğini gösteriyor. Çeviri, bu etkinlikler arasında çok özel bir yere sahipti, öyle ki devlet bu konuda Tercüme Bürosu kapsamında bir seferberlik başlatmaya ve Batı kültürünü Türkiye'ye aktarmakta çeviriyi birincil araç olarak kullanmaya karar vermişti. Kongre katılımcılarınca Büro'dan beklenen görev, ithal yoluyla yeni bir kültür repertuvarının oluşumuna katkıda bulunmasıydı. Çevirinin işlevi de net bir biçimde tanımlanmıştı, eğitici ve dönüştürücü bir işlevdi bu. Tercüme Bürosu'nun kuruluşu tabandan oluşan bir hareket değildi. Dönemin pek çok kültürel girişimi gibi devletin oluşturduğu bir himaye sistemi içinde doğmuştu bu düşünce. Çağdaş Türk kültür tarihi açısından doldurulmaz bir yere sahip olduğu tartışılmaz bir gerçek. Öte yandan bu çeviri hareketinin planlanan işlevi yerine getirip getirmediğini anlamak için Kongre'yi izleyen yıllarda Büro'nun etkinliklerinin ayrıntılı bir şekilde incelenmesi gerekiyor, ama bundan daha önemli ve daha zorlu bir proje, Büro'nun yayımladığı çevirilerin kimlere ulaştığını ve okurlar tarafından nasıl alımlandığını araştırmak olacaktır.

KAYNAKLAR

Birinci Türk Neşriyat Kongresi, Raporlar, Teklifler, Müzakere Zabıtları, Ankara, Maarif Vekilliği, 1939.

Even-Zohar, Itamar: "Culture Planning and the Market: Making and Maintaining Socio-Semiotic Entities", 1994 Darmouth, "The Making of Culture" başlıklı toplantıda sunulan bildiri.

Even-Zohar, Itamar: "The Making of Culture Repertoire and the Role of Transfer", 1996 Boğaziçi Üniversitesi, "Çeviri: Edebiyat ve Kültürün (Yeniden) Şekillenmesi" konferansında sunulan bildiri.

İskit, Server: *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul, Devlet Basımevi, 1939.

Paker, Saliha: "Turkey", *Modern Literature in the Near and Middle East 1850-1970*, (Der.) Robin Ostle, Londra, Routledge, 1991.

Venuti, Lawrence: *The Translator's Invisibility*, Londra, Routledge, 1995.

Venuti, Lawrence: "The Translator's Invisibility: The Evidence of Reviews", *In Other Worlds: Journal of the Translator's Association*, No: 4, 1994.

Geleceğin Müzayedelik Kitapları

NECDET SAKAOĞLU

SİVAS'TAN KUTLU ÖZEN'İN İKİ KİTABI

Sivas ve Divriği Yöresinde Eski Türk İnançlarına Bağlı Adak Yerleri, Dilek Matbaası, Sivas, 1996, 256 + 8 s. renkli fotoğraf.

Divriği Evliyaları, Dilek Matbaası, Sivas, 1997, 196 + 8 s. renkli fotoğraf.

Bir ömrü alıp götüren, idealler, meraklar, uğraşı alanları vardır. Halk edebiyatı , folklor ve etnografya bunlardandır. Bu alanların gönüllüleri ya da sevdalıları, örneğin Pertev Naili'ler, Sadettin Nüzhet'ler, Vehbi Cem'ler, İbrahim Aslanoğlu'lar yaşamlarının katığını ve mutluluğunu "halk" dediğimiz, fanilerden oluşmuş ebedi yaşamın esintilerinde bulmuşlar; folkloru ve halk edebiyatını yaşam kaynağı edinmişlerdir.

Kutlu Özen de onlardan biri, başarılı bir folklor araştırmacımızdır. Özen, kırk yıldır ağırlıklı olarak Divriği ve Sivas yörelerinin, yaşamsal, inançsal, sözlü halk kültürünü, Anadolu coğrafyasının en yorucu bir bölgesinde, dağ taş demeden, uzak, sarp, terk edilmiş köylere değin gezip dolaşarak derliyor, araştırıyor, yorumluyor. Birbiriyle kaynaşmış töreleri, inançları; farklı inançlarda insanların yöneldiği ortak yatırları, adak yerlerini, türbeleri, kutsal ağaçları, kutsal taşları, düşekleri... keşfediyor, inceliyor ve yazıyor.

Sivas Folkloru, Türk Folkloru, Erciyes, Tarla, Halay, İçel Kültürü,Gülpınar, Halk Kültürü, Türk Folklorundan Derlemeler, Türk Folklor Araştırmaları, Folklor ve Etnografya Araştırmaları, Güneyde Kültür, Revak, Kültür ve Sanat, Türk Kültüründen Derlemeler, Kızılırmak, Sivas/Kültür Sanat, Türklük Bilimi Araştırmaları... dergilerinde makaleleri yayımlanan ve 1982'de "İhsan Hınçer Türk Folkloruna Hizmet Ödülü"nü alan Özen'in son olarak çıkan iki kitabı, Anadolu folklorunun ve inanç kültürünün çok özel alanlarıyla ilgili. Ama bundan daha önemlisi, her iki eser de sistematik ve metodik inceleme, araştırma ve derlemelerin ürünü. Özen'in bu yolda kaç on yılını verdiğini bilmiyorum, ama gençlik ve olgunluk yıllarını verdiğine uzaktan tanığım.

Sivas ve Divriği Yöresinde Eski Türk İnançlarına Bağlı Adak Yerleri'nin "Giriş" bölümündeki "Eski Türk İnançlarına Genel Bir Bakış" ve "Adak ve Adak Yerleri Hakkında Genel Bilgi" makaleleri, bu alanlarda yazılmış eserlerin dikkatle gözden geçirilmesiyle ve çok özlü olarak kaleme alınmış birer halk kültürü anahtarıdır. Araştırmacı bu girişten sonra, Sivas ve Divriği'deki adak yerlerinin tanıtımına geçmiştir. Birinci Bölüm'de incelenen adak yerleri "Yer-Su Kültüne" ve "Evliya Kültüne" bağlı adak yerleri olmak üzere sınıflandırılmış olup bunların da örneğin "Dağ kültüne Bağlı Adak Yerleri", "Dağ Kültüyle İlgili İnançlar", "Dağ Kültüne Bağlı Uygulamalar" gibi alt başlıkları, yüzlerce yer adı, özel ad, deyim ve terimin işlenişiyle verilmiştir.

Kaybolmaya yüz tutmuş bir inanç gelenekleri yumağını, hem de Sivas ve Divriği gibi şimdiye kadar fazla ilgi duyulmamış bir yörede, sözlü kaynaklardan en geniş ölçüde yararlanarak çözebilmekte, sabrı ve emeği kadar, o yörenin bir aydını olması da Kutlu Özen'e özel bir şans sağlamıştır.

Kitapta bizim özellikle ilgimizi çeken bir bölüm "düşek"ler olmuştur. Etimolojisiyle de Divriği'yle ilintilenen bu ilginç adak yerlerini Özen, dede düşekleri, çelebi düşekleri, yatır düşekleri, Hızır düşekleri, Hz. Ali düşekleri, yol düşekleri, kaba yel düşekleri olararak sınıflandırmaktadır.

Kitabın sonunda, "kaynak şahıslar ve alıntılar", "kelimeler-deyimler-terimler", "bibliyografya", "genel indeks" ile adak yeri listeleri ve siyah-beyaz, renkli fotoğraflar bulunmaktadır. Bu önemli eserin bizce yegâne kusuru adının başındaki "Sivas"la ilgilidir. Çünkü 256 sayfalık kitabın Sivas ve ilçeleriyle ilgili İkinci Bölüm'ü sadece 13 sayfa olup kalan 243 sayfası Divriği ve köylerindeki adak yerlerini tanıtmaktadır. Sivas bölümü eserin sonunda bir "ek" olarak yer alabilirdi. Esasen bu bölümün hazırlanış metodunun da farklı olduğu anlaşılmaktadır.

Kutlu Özen'in ikinci kitabı, *Divriği Evliyaları*, bir bakıma ilk kitabın devamı ya da ikinci cildi konumundadır. Birinci kitapta, titiz bir tarama ile düşeklere, ağaçlara varıncaya dek inanç noktalarının tümünü incelemeye alan araştırmacı bu ikinci kitabında "evliya"lık düzeyinde saygınlığı olan pirlerin, dervişlerin, ulu şeyhlerin, hocaların, 12.-16. yüzyılların yerli yöneticilerinin yaşamlarını, türbelerini ve mezarlarını, Divriği yöresindeki evliya kültü penceresinden bakışla tanıtmaktadır. Özen bu eserinde tarihten ve halk edebiyatından da yararlanmıştır.

Her iki kitabı okuduktan sonra, bir daha düşündük ve anladık ki, Anadolu halkının özellikle de ticari yollara uzak düşen yörelerimizin insanlarının, yani atalarımızın, bütün sıkıntılarını, hastalıklarını, yoksulluklarını; yurt edindikleri yörelerin taşma toprağına, ağacına, suyuna değişik inançlarla sarılarak aşmaktan başka umutları ve şansları olmamış. Bu tarih gerçeğine, Kutlu Özen'in kitaplarındaki yüzlerce düşek, yatır, adak yeri, türbe, pınar, ağaç, tepe, kaya... hâlâ tanık!.

BİRİNCİ TÜRK NEŞRİYAT KONGRESİ

T. C. Maarif Vekilliği, Birinci Türk Neşriyat Kongresi 1-5 Mayıs 1939 - Raporlar Teklifler Müzakere Zabıtları, 1. basım: 1939, 2. basım, Edebiyatçılar Derneği Yayınları 12, Aralık 1997, tıpkı basım, x + 412 s.

Hasan-Âli Yücel'in Maarif Vekilliğine atanması (28 Aralık 1938) eğitim ve kültür tarihimizin bir dönüm noktasıdır. Bu iki alanda Atatürk'ün düşünüp tasarladığı, fakat erken ölümü nedeniyle el atamadığı yenilikler Yücel'in bakanlığı döneminde gerçekleştirilmiştir. Onun 5 Ağustos 1946'da istifa etmek zorunda bırakılışına değin 91 ay süren görevinin her ayı, hatta belki haftaları ve günleri, ulus sevgisinin, çağdaşlığın, akılcılığın imbiklerinden geçmiş kültür ve eğitim atılımları ile dopdoludur.

Bakanlığının 5. ayına girerken 1-2 Mayıs 1939 tarihlerinde "On Yıllık Neşriyat Sergisi"nin açılışı, aynı günleri de kapsayan 1-5 Mayıs 1939 tarihleri arasında Ankara'da Birinci Türk Neşriyat Kongresi'nin toplanması bu atılımların ilklerinden ve en önemlilerindendir. Kongreyi açış konuşmasında "Memleketin her yerinde basım ve yayın işlerinin bütün alâkalılarca fikir ve emek katılarak ciddi surette gözden geçirilmesi ve ana prensiplerle devletçe ve fertçe takip edilecek usullerin tesbit olunması"nın gerekliliğini vurgulayan Yücel okumayı, ekmekten sonra ikinci gıda haline getirmek ve böylece ulusu yüzyıllardan beri boğan cehaletin bütün kalıntılarını silmek için de zaman yitirilmeden harekete geçilmesini hatırlatmıştır:

> Öğretim organlarının yetiştirdiği milyonluk okur-yazar kütleye kültür gıdası olacak mecmua, kitap, lügat ve ansiklopedi gibi öğrenme ve medeniyetçe yükselme vasıtalarını bir an önce onlara verebilmek için hangi teşebbüslere girişilmek lâzım geldiğini bu kongre ile ortaya koymak imkânını kazanmış bulunuyoruz.

Gerçekten de o kongre, Türkiye'de eşine az rastlanır düzeyde başarılı geçmiş; oturumları, encümen çalışmaları ve yansımaları verimli ve etkili olmuştur. *Birinci Türk Neşriyat Kongresi* adı ile 1500 adet basılan kongre raporlarını, teklifleri ve müzakere zabıtlarını içeren kitap ise geçen uzun zaman

nedeniyle "nadir eser" niteliği kazanmıştı. Esasen içeriğiyle de nadir bir yapıt olan bu kitap, günümüzün resmi yayınlarıyla karşılaştırıldığında ilerleyecekken ne denli gerilediğimizi de kanıtlıyor. Hasan-Âli Yücel, uzun ve yorucu bir hazırlıktan sonra gerçekleşen bu önemli kongrede üç-dört yüz kelimelik özlü bir açış konuşmasıyla yetinmiş. İlk oturuma başkanlık eden Başvekil Refik Saydam daha kısa konuşmuş. Kongre başkanlığını üstlenen Yücel'in kısa bir açıklamasından, encümen seçimlerinden ve genel konuşmalardan sonra kongre çalışmaları doğal akışı ile tamamlanmış. Bu çalışmalara ilişkin raporlar, tartışmalar, öneriler ve kararlar kitabın ilk bölümünü; kongrenin basındaki yankıları ikinci bölümü; çevrilmeleri, Türk harfleri ile yayınlanmaları önerilen eserler ve lügatler ile bakanlıklardan ve kişilerden gelen öneriler ve raporlar da son bölümü oluşturmaktadır.

Birinci Türk Neşriyat Kongresi kitabı kültürümüzün önemli yapıtlarından olma özelliğini, değeri artarak koruyacaktır. Basın kuruluşlarımızın, üniversitelerimizin, aydınlarımızın elleri altında bulunması gereken böyle bir yapıtın, tıpkı basımının yapılması, geçtiğimiz "1997 Uluslararası Hasan-Âli Yücel Yılı" anısına ortaya konulmuş somut ve anlamlı bir değerbilirlik örneğidir. Bu bakımdan Edebiyatçılar Derneği'ni içtenlikle kutluyoruz. Bu konuda derneğe yardımcı olan sayın Canan Eronat Yücel'e de teşekkür ediyoruz.

(Edebiyatçılar Derneği: Özveren Sokak No: 3/8 Demirtepe/Ankara; yazışma adresi: P.K. 15 Yenişehir 06441 Ankara; tel-faks: 230 67 34)

İSTİKLAL HARBİ HATIRALARI

Yd. P. Tğm. İbrahim Sorguç'un Anıları, İstiklal Harbi Hatıratı-Kaybolan Filistin, (yayına hazırlayan/yorumlayan: Erdoğan Sorguç), 1. baskı: Mayıs 1995, (Belgeler ve fotoğraflarla birlikte 302 sayfa). İlaveli 2. baskı: Şubat 1996, (320 sayfa) İzmir.

Başvekil Refik Saydam Birinci Türk Neşriyat Kongresi'nin açılış konuşmasını yaparken.

Savaş anılarını yazan ilk Türk askeri kimdir? Dört yüzyıl boyunca Osmanlı ordusunun omurgasını oluşturan kapıkulu askerlerinden, yani on binlerce yeniçeriden, sipahiden, topçudan, cebeciden yahut Anadolu'dan, Balkanlar'dan seferber edilen tımarlı sipahilerden hiçbiri neden bir anı defteri tutmamıştır? Eski askerlerimiz, özellikle de Osmanlı donanmasının kalyoncu ve levendleri arasında cönk meraklıları olmuş. Anı yazmak merak ve olanağımızın tarihi için, 19. yüzyıl ikinci yarısından daha öncesi için tek tük örnekleri güçlükle buluruz. Örneğin hiçbir padişahın, el yazısı ile günce benzeri notlarına henüz ulaşılamadı. 218 sadrazam da sonunculardan üçü beşi ayrı tutulursa, yaşamlarını ve sadaret dönemlerini

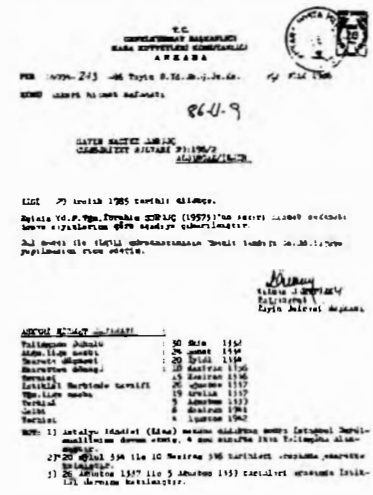
"On Altıncı Fırka Kırk Sekizinci Alayın Kahraman Zabitanından Bir Grup. Mısır-İskenderiye-Seydibeşir Dört Numaralı Osmanlı Zabitan Üsera Karargahı 12 Mart 1336 Cuma." Oturanlardan sağ baştaki İbrahim Sorguç'tur. Esareti kendine yediremediğinden resmini karalamıştır.

anlatan eserler bırakmadılar. Bütün bu yoklar, tarih aynamızdaki karartıların nedenlerindendir.

Savaş anıları yazmanın, komutanlardan siperdeki erlere kadar kimi okuryazarlar için bir gereksinim olması ve alışkanlığa dönüşmesi; buna olanak veren "kurşunkalem", "sabit kalem", "dolmakalem", "cep defteri" gibi, daha eskilerde olmayan yeni araçlarla uzun süren siper savaşlarının kesişiminde başlamıştır diyebiliriz. O nedenle de Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal savaşları yılları için yüzlerle ve yüzlerle anıdan söz edilebilir.

Otuz yıl kadar önce, bir seferberlik onbaşısının güncesini bulmuş ve doğru Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi'ne koşmuştum. Benim heyecanlı açıklamalarımı sükûnetle dinleyen generalin, "Bizim depolarımız, generallerin, subayların anılarıyla dolu. Yayınlama sırasının asker anılarına gelebileceğini hiç sanmıyorum!" dediğini hatırlıyorum. Oysa yakın dönem savaşlarının "komutan" düzeyinde olmayan küçük rütbeli subaylarının, hatta erlerinin anıları gün ışığına çıktıkça ölüm kalım mücadelelerinin iç sahnelerini, ağır koşullarını, ölümle yaşam çizgisinde tetik çeken insanların duygularını ve düşüncelerini öğreniyor ve belki asıl gerçek bilgilere ulaşıyoruz.

İbrahim Sorguç'un askeri hizmet aşamalarını gösterir belge.

Oğlu Erdoğan Sorguç tarafından hazırlanan ve on ay ara ile iki baskısı yapılan İbrahim Sorguç'un (1897-1974) anıları da bu tür bir belgesel. İbrahim Sorguç'un 1916'da başlayan askerlik yaşamı, 1920'deki bir yıllık fasıla dışında, 1923'e değin altı yıl süren savaş günleri, aradaki tutsaklık süresiyle birlikte kitabın içeriğini oluşturmaktadır.

Kitabın Birinci Bölüm'ünde, İbrahim Sorguç'un, Erdoğan Sorguç tarafından hazırlanmış özgeçmişi ile resimleri ve özlük belgeleri bulunmaktadır. "Kaybolan Filistin" başlıklı İkinci Bölüm'deki 30 Ekim 1916 - 15 Haziran 1920 dönemi anılarını, İbrahim Sorguç'un 1950'lerde yazdığı, "Giriş"teki açıklamadan anlaşılmaktadır. Bu bölümün sonunda, kitabın değerini arttıran çok sayıda belge suretlerine ve fotoğraflara, bunlara ilişkin açıklamalara yer verilmiştir.

Üçüncü Bölüm, 26 Ağustos 1921 - 31 Ağustos 1923 tarihleri boyunca gün gün tutulmuş "İstiklal Harbi Hatıratı" olup bu bölümün sonunda da yine önemli belgeler ve fotoğraflar bulunmaktadır. Yazar, tuttuğu günceye, Sakarya Savaşı'ndaki subay kaybından doğan boşluğun doldurulması amacıyla yeniden silah altına çağrılan ihtiyat zabitlerinden olarak, 26 Ağustos 1337'de (1921) evinden ayrılışını, Antalya'daki asker uğurlamasını anlatarak başlamış ve ilk günkü notunu "Mamafih bu defa ne için harp edeceğimi biliyorum" diye bağlamış. Merhum Sorguç'un bir tek günü ihmal etmeksizin, savaş hattında da yazmaya devam ettiği güncesi İstiklâl Savaşımızın son evresinin bir kaynağı olarak önemli bilgiler içermektedir. Örneğin, o, 30 Ağustos gününü şöyle not etmiş:

> 30 Ağustos Çarşamba. Sabahleyin istirahat yerimizden hareket ettik. İlerliyoruz. Kısmen açık kısmen kapalı yerlerden geçerek düşmanla tekrar irtibat tesis ettik. Dumlupınar'ın şimal eteklerinde bulunan Adatepe'ye Kolordumuz taar-

ruz etti. Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin muvacehesinde ve bizzat emri ile sıkışmış bir düşman tümenine 9. Alayın yaptığı süngü hücumunda biz alayımızın ikinci hattı idik. Her iki tarafın büyük bir inatla çarpıştığı muharebe pek şiddetli oldu. Lüzumundan dolayı derhal birinci hattı bölüğümüzle takviye ettik. Ayağımız uğurlu olmalı ki gece yarısına kadar sona ermeyen muharebe biraz fedakârlıkla lehimize neticelendi ve düşman siperlerine girerek işgal ettik. Düşman kıyamet misali bir geri çekilişle kaçmağa başladı. Şu hatıratımı sabaha karşı düşmandan aldığımız ileri hatlarımızda yazıyorum. Ganaim hesapsız. Yerde 275 Drahmi buldum. Seyyar karyola, birçok kartpostal ve kutulu bir Yunan madalyasını hatıra olarak yanıma aldım. Ölüleri pek çok.

İbrahim Sorguç, savaşın kanlı yüzünü olabildiğince yumuşatarak, olayları ne fazla ne eksik, doğallığı ve yaşanmışlığı ile veriyor. Savaştan sonraki günler için de bazan kısa bazan uzun notlar düşmüş. Sayın Erdoğan Sorguç'un 23 Nisan Bayramının tarihiyle ilgili olarak işaret ettiği 23 Nisan 1339 (1923) Pazartesi gününün izlenimlerini ise şu satırlarla anlatmış:

...Büyük Millet Meclisinin ilk küşad günü olduğundan Türkler için milli bayramdır. Bu mesut günü kutlamak için talime çıkılmaması ve efradın eğlence ile vakit geçirmesi için fırkadan emir var. Efrad güzelce gezip eğlendi. Bütün Türk toprağı bugün bu mesud günü hararetli bir surette kutlamaktadır. Ne büyük tesadüf. İkinci sulh konferansı da bugün Lozanda ikinci defa ictima etti. Cenab-ı Hak'tan millet için hayırlı bir sulh temenni ederim.

Kitabın Dördüncü Bölüm'ü İbrahim Sorguç'un İkinci Dünya Savaşı'nda yedek piyade teğmen olarak silah altına alınışına ilişkin belge ve fotoğrafları ; Beşinci Bölüm ise, anıları yayına hazırlayan Erdoğan Sorguç'un gerekli gördüğü ek bilgilerle yorumları kapsıyor.

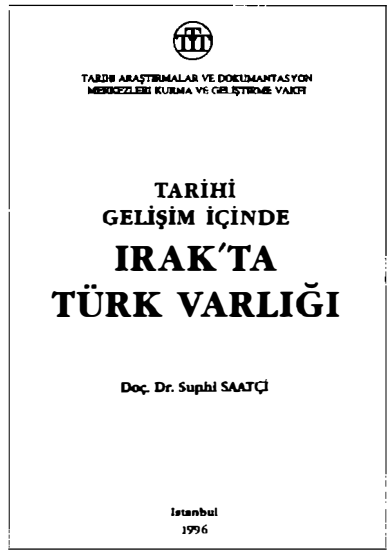
IRAK'TA TÜRK VARLIĞI

Doç. Dr. Suphi Saatçi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, (Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul Araştırma Merkezi yayını), İstanbul, 1996, 351 s.

Kerküklü olan, ilk ve orta öğrenimini de orada tamamladıktan sonra İstanbul'a gelerek Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık Bölümünü bitiren Saatçi'yi, bir mimar ve mimarlık tarihçisi olarak Mimar Sinan üzerine yaptığı çalışmalarla tanıyoruz. Saatçi'nin diğer bir çalışma alanı, Irak Türklerinin kültür tarihi ve folklorudur.[1]

Bu son çalışmasında ise Kerkük Türklerinin tarihinden başlayarak Musul sorununa, 1924-1995 uzun dönemindeki eylemlere, yaşanan baskılara, göçe zorlamalara, idamlara değin, Kuzey Irak'taki toplumsal olayların ayrıntılı bir panoramasını veriyor. Son iki bölümde ise bölgedeki boylar ve oymaklar; toplum yapısı, dil-edebiyat, müzik, mimari açıklanmaktadır. Ekler bölümünde, 1917'den günümüze kadar uzayan süreçten fotoğraflar, karikatürler, belgeler, çevre, anıt, eser resimleri yer almaktadır. Bibliyografya ise arşiv belgelerinin yanı sıra, Türkiye kütüphanelerinde bulunmayan, Irak'ta, Azerbaycan'da basılmış çok sayıda eseri de içermektedir.

Türkiye'nin, çok yetersiz olarak basından izleyebildiği "Kuzey Irak" ve "Irak Türkleri" konularında, Saatçi'nin bu monografisinin, politikacılardan diplomatlara, akademik çevrelere, halkbilim araştırmacılarına kadar pek çok kesim için bir başvuru kitabı olacağı kuşkusuz. Diğer yandan, yakın bir gelecekte Irak'ta bir rejim değişikliği söz konusu olur, Kuzey Irak sorununun bugünkü belirsizliği ve tıkanmışlığı bir ölçüde çözülürse gündeme gelecek yeni konuların başında Türkmen sorununun yer alacağı şüphesizdir. Salt kültürel bağlar nedeniyle

değil, siyasal açıdan da doğruları, gerçekleri, hatta ayrıntıları çok iyi bilmek ve değerlendirmek o süreçte daha da önem kazanacaktır. Sovyetler Birliği dağılıp yeni bağımsız cumhuriyetler doğduğunda, bilgi yetersizliğinin yöneticilerimizi ve diplomatlarımızı ne müşkül durumlarda bıraktığı henüz unutulmadı.

Irak'ta bugün de benliklerini koruyan ve Anadolu yerleşiği boy ve oymakların parçaları durumundaki Bayat, Karakoyunlu, Yıva, Döger, Çepni, Eymür, Harbendeli, Şebek, Salur, Beydili, Ulaşlu, Ocuşlu, Gökçelü, Biravcılı, Karanaz, Muradoğlu, Bacvanlı, Karaboğa, Ulus-Tatar, Salihi, Yağmur, Mavili, Sarılı, Yağcı boy ve oymaklarının yaşama mücadelelerini, uzun bir zaman içinde Araplaşan oymakları, Anadolu'dan Irak'a göçen toplulukları, dilleri ve kültürleri ile Türk, inançları ile gayrimüslim Garabetler, Hindiler, Kildaniler gibi aileleri, Türk-Kürt karışımlarını, Kuzey Irak'taki inançları, tam bir yetkinlikle açıklayan yazar, 500 dolayında boy oymak ve aile ile yaşadıkları yerlerin listesini de vermektedir.

1. Sayın Saatçi'nin her iki alandaki basılmış eserleri şunlardır: *Mimar Sinan*, İstanbul, 1987; *Mimar Sinan'ın Yapılarındaki Kitabeler*, İstanbul, 1988; *Mimar Sinan ve Tezkiretü'l-Bünyan*, İstanbul, 1989; *Kerkük Çocuk Folkloru*, İstanbul, 1984; *Irak Muasır Türk Şairleri Antolojisi*, Ankara, 1991; *Kerkük'ten Derlenen Olay Türküleri*, İstanbul, 1993.

NOT DEFTERİ

ARALOV-YUNUS NADİ GÖRÜŞMESİ

Toplumsal Tarih'in 50. sayısında yayımlanan "Bir Komintern Belgesinde Aralov-Yunus Nadi Görüşmesi" adlı makalemi kaleme alırken, Moskova'daki notlarım arasında bulunduğu için eksik bıraktığım bazı bilgileri eklemek istiyorum:

İncelediğim arşiv belgelerine göre, Komintern 1922 yılında Sovyet Rusya'nın Ankara elçisi S. İ. Aralov'dan Türkiye'de komünist hareketi güçlendirmesini istemiş. Komintern'in Doğu Seksiyonları Sekreteri Safarov, Aralov'a bu konuda mektuplar yazmış. Aralov da bu uğurda bir hayli çaba harcamış, uğraşıları sırasında Aydın milletvekili, *Yeni Gün* gazetesi başredaktörü ve Meclis Dışişler Komisyonu başkanı Yunus Nadi ile görüşmeler yapmış.

14 Haziran 1922'de Sabri Ayvazov'un evindeki karşılaşmada Yunus Nadi, Aralov'a: "Cenova Konferansına [10 Nisan ile 19 Mayıs 1922'de yapılan uluslararası ünlü konferans kastedilmiştir] bizsiz katılmayı reddedebilirdiniz. İnanın ki biz, emperyalizmle uzlaşamayız" [R. Tse. HİNDİ, (Rossiyski Tsentır Hraneniya i izuçeniye Dokumentov Noveyşey İstorii), F. 495, op. 154, d. 764, s. 271] diye sitem etmiş.

9 Kasım 1922'de, *Yeni Gün* gazetesindeki kabinesinde Yunus Nadi, Aralov'a: "Sovyet Rusya'nın, daha doğrusu Kominter'in Anadolu'da komünist partisi kurmasına müsaade edemeyiz. Çünkü onlar bizim ulusal savaşımıza engel olurlar, bize karşı savaşan gericilerin durumunu güçlendirirler" (s. 272) demiş.

O günlerde Anadolu'da açık çalışan "Halk İştirakiyun Fırkası" Ulusal Kurtuluş Savaşı'na "Paşalar arasında yapılan iktidar savaşı" (d. 763, s. 183) gözüyle bakıyormuş.

Yunus Nadi konuşmasını şöyle sürdürmüş: "Bunlar elçilikten para alıp *Yeni Hayat* gazetesini çıkarıyorlar. Komünist partisini finanse etme konusu olduğu zaman bizde Elçi ile Komintern temsilcisi arasında fark yapılmıyor. Aynı şekilde Sovyet hükümetiyle Komintern arasındaki fark da anlaşılmıyor. Bu, son zamanlarda aramızda büyük bir soğukluk yarattı" (d. 764, s. 273).

Olumsuzlukları bu şekilde sıraladıktan sonra, Yunus Nadi iyimserliğini açıklamaya geçmiş: "Her şeye rağmen aramızdaki ilişkiler iyi idi ve iyi olacaktır. Ben hükümet üyeleriyle konuşacağım ve bir şölen düzenleyeceğiz, orada gerekli sözcükleri bulacağız, gerekli ruhsal durumu yaratacağız" yollu konuşmuş. "Bu günlerde kapalı kapılar ardında yapılan bir toplantıda, Paşa'nın dediği gibi, 'Rusya ile dostluğumuz, politikamızın temel taşı'dır" (aynı sayfa) demiş ve devamla dileklerini şöyle açıklamış:

"Sizin bayram gününüzde selamlama mesajı gönderilmemiş olması gibi olgulara ciddi önem vermeyiniz. Sıfatlar peşinde koşmayın. Düşünmeyin ki biz emperyalizmle barışabiliriz. Emperyalizmin, Batı ve Avrupa sermayesinin ne olduğunu biz sizden daha iyi bilmekteyiz."

13 Kasım 1922 günkü görüşmelerinde de Yunus Nadi: "Şayet Komintern'e burada komünist partisi mutlaka gerekli ise, biz onu yerli fabrika ve demiryolu işçilerinden kurabiliriz. Fakat, bizim yararımıza olacak sağlam kanıt, komünist partisinin varlığı değil, ordunun cephede başarılarıdır" (s. 276) diye vurgulamış.

Bilal Şen

TOPLUMSAL TARİH

ABONE FORMU

6 sayı, yurtiçi: 3.000.000.-TL., yurtdışı: 35 US$
Abone ücreti cilt kapağı ve dizini kapsamaktadır
Cilt fiyatı, yurtiçi: 3.500.000 -TL., yurtdışı 40 US$
(Abone bedellerine gönderi ücreti dahildir.)

Adı soyadı:
Adres:

Aboneliğe başlangıç sayısı:

Posta kodu:..... Şehir:.....

Tel:

Abonelik bedelini

☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2007499 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir
☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir
☐ Nakit ödüyorum.
☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz
☐ Fiyat artışını bildirerek aboneliğimi kredi kartı hesabımdan otomatik olarak yenileyiniz.

☐ Visa ☐ Master-Euro Card ☐ Diners Club

Kredi Kartı No: Geçerlilik Tarihi

Kart Sahibi: İmza:

Dönemin en çok okunan yazarlarından Jules Verne'in en büyük düşü olan Ay'a seyahat projesine destek amacıyla, sadece Avrupa'da toplanan 1.446.675 dolarlık meblağın %5'i Osmanlı Bankası kanalıyla toplanmıştır. Osmanlı Bankası, geleceğe yön veren projelerin ve gelişmelerin bir parçası olmaktan her zaman mutluluk duymaktadır.

Jules Verne'in *Ay'a Seyahat*'inin ilk Türkçe tercümesinin iç kapağı.
İlk kez 1865'te yayımlanan bu romanında Jules Verne, Osmanlı Bankası'nın desteğinden söz etmektedir.

...çünkü biz Osmanlı Bankasıyız.

www.ottomanbank.com.tr